

М. Р. Прыгодзіч
А. А. Прыгодзіч

Герман Бідэр

**як даследчык
беларускай мовы**

Герман Бідер (Bieder) — відомий австрійський славіст, спеціаліст у галузі порівняльного мовознавства, професор Зальцбургського університету. Автор шматликих наукових праць, присвячених історії і сучасному стану беларуської, української і інших слов'янських мов. Досліджує питання засвоєння лексичних словотвірних елементів німецького походження в слов'янських мовах, стан мовної ситуації в Біларусі початку і середини 90-х років XX століття, перше і друге адродження беларуської мови і культури, спробу асимілювати далейшій шлях розвитку беларуської і східнослов'янських мов, найперш у галузі лексико-стилістичних засобів і терміналогії.

Азійні з засновальників Міжнародної асоціації беларусістів, активний учасник Міжнародних з'їздів славістів, конгресів і симпозіумів, наукових конференцій у різних країнах Європи.

ISBN 978-985-90-108-7-3

9 789859 010873

М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч

Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы

**Мінск
«Паркус плюс»
2007**

ПРАДМОВА

Лёс беларускай мовы на працягу многіх дзесяцігоддзяў быў у полі зроку як айчынных, так і замежных славістаў. І няхай сабе не кожны з іх, скажам, у XIX стагоддзі, лічыў мову беларусаў самастойнай і самадастатковай, аднак выкарыстанне беларускага матэрыялу ў разнастайных даследаваннях літаратуразнаўчага, фалькларыстычнага, геаграфічна-этнаграфічнага і інш. характару ў значнай ступені спрыяла як сацыяльна-грамадскаму, так і ў цэлым навуковаму прызнанню беларускай мовы. Пры гэтым шлях да асэнсавання характару беларускай мовы ў кожнага з навукоўцаў быў сваім, іншым разам прыходзілася істотна карэкціраваць ранейшыя погляды, нават кардынальна змяняць думку з улікам новых матэрыялаў і апублікаваных даследаванняў.

Фактычна першым з замежных даследчыкаў, хто звярнуў увагу на беларускую мову, быў Самуіл-Багуміл Ліндэ, які ў 1816 г. апублікаваў у Варшаве працу «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным паведамленне». Прыблізна ў гэты ж час вызначыць спецыфіку беларускай мовы паспрабаваў П. Шафарык у працы на нямецкай мове «Гісторыя славянскіх моў і літаратур паводле ўсіх дыялектаў» (1826). З гэтага часу, на думку прафесара Л. Шакуна, «беларуская мова... пачынала ўводзіцца ў практыку агульнаеўрапейскага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства» (Гісторыя беларускага мовазнаўства, 1995, 41–42).

Аднак найбольш мэтанакіравана і сістэмна беларуская мова пачала вывучацца замежнымі лінгвістамі толькі ў XX стагоддзі. Пэўным штуршком у гэтай справе стала правядзенне ў 1926 г. Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, актыўнымі ўдзельнікамі якой былі М. Фасмер, Ю. Галомбак, Е. Блесс і інш. Найбольшых жа поспехаў замежная беларусістыка дасягнула ў другой палове XX стагоддзя, калі актывізаваліся кантакты беларускіх даследчыкаў з лінгвістамі Балгарыі, Польшчы, Германіі, Венгрыі, былой Югаславіі, Аўстрыі, у сувязі з развіццём міжнароднага супрацоўніцтва вышэйшых навучальных устаноў Беларусі з буйнейшымі еўрапейскімі універсітэтамі, правядзеннем Міжнародных з'ездаў славістаў, працоўкай агульнаславянскіх лінгвістычных праектаў і інш. Уявіць сённяшняе беларускае мовазнаўства без прац А. Абрэмбскай-Яблонскай, К. Гутшмита, М. Кандрацюка, А. Макміліна, П. Мэё, Л. Пісарэк, Я.-Э. Смулковай і іншых проста немагчыма. Адметнае месца ў кагорце замежных сяброў-даследчыкаў беларушчыны належыць і прафесару Герману Бідэру. Менавіта яму – аўстрыйскаму рыцару беларускай мовы, як вобразна-эмацыянальна назваў яго старшыня Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў С. Запрудскі, прысвечана і гэтая праца.

УДК 811.161.3+929 Бідэр

ББК 81.2 Бей-03

П85

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук прафесар **А. Золтан** (Венгрыя),
доктар філалагічных навук прафесар **Г. А. Цыхун**

Прыгодзіч, М. Р.

П85 Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск : Паркус плюс, 2007. – 54 с.
ISBN 985-90108-7-3

У працы аналізуецца навуковая дзейнасць аўстрыйскага беларусіста Германа Бідэра – аднаго з найбольш аўтарытэтных спецыялістаў у галіне беларускай мовы ў нямецкамоўных краінах.

Адрасуецца навукоўцам, аспірантам студэнтам філалагічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў.

УДК 811.161.3+929 Бідэр
ББК 81.2 Бей-03

ISBN 978-985-90108-7-3

© Прыгодзіч М. Р., Прыгодзіч А. А., 2007
© Афармленне. ПУП «Паркус плюс», 2007

«БЕЛАРУСЬ БЫЛА БЕЛАЙ ПЛЯМАЙ...»

Цікавасць да беларускай мовы ў навуковых колах Аўстрыі ўзнікла толькі ў другой палове XX ст. Хутчэй гэта было не столькі навуковае зацікаўленне праблематыкай адной з «малодшых» на той час (у параўнанні з рускай) усходнеславянскіх моў, колькі імкненне хоць нешта ведаць з яе граматыкі, графікі і арфаграфіі, лексікі, фанетыкі пры правядзенні параўнальна-тыпалагічных даследаванняў на міжславянскім матэрыяле. Нягледзячы на тое, што ў Венскім універсітэце кафедра славянскай філалогіі існавала з 1849 г. і мела даўнія традыцыі ў галіне русістыкі, паланістыкі, багемістыкі і інш., пра Украіну і Беларусь там доўгі час проста не ведалі. Не было ні практычных заняткаў, ні тэарэтычных выкладаў на мовах гэтых славянскіх народаў.

Як прызнаецца ў адным з інтэрв'ю Герман Бідэр, прыходзілася самастойна шукаць доступ да крыніц фактычнага матэрыялу, адшукваць старыя беларускія і ўкраінскія тэксты, паглыбляцца ў гістарычную праблематыку гэтых моў: «...для мяне сталася сапраўдным адкрыццём, што ёсць у Беларусі вялікая культурна-гістарычная спадчына, што старабеларуская мова ўжывалася працяглы час у самых розных сферах жыцця» (ЛіМ, 1994, 7 кастрычніка).

Герман Бідэр (Hermann Bieder) нарадзіўся 21 кастрычніка 1941 г. у Маркесдорфе ў Ніжняй Аўстрыі, у якой з 1945 да 1955 гг. знаходзіліся савецкія войскі. Закончыў Венскую гандлёвую акадэмію і Венскі ўніверсітэт, атрымаў кваліфікацыю перакладчыка з рускай мовы. Вывучаў на працягу 1963–1970 гг. славянскую філалогію і ўсходнееўрапейскую гісторыю, у 1970 г. абараніў кандыдыцкую дысертацыю «Станіслаў Бжазоўскі і расійская літаратура». У 1966 і 1967 гг. Герман Бідэр праслухаў курс балгарскай мовы і літаратуры ў Сафійскім універсітэце і прайшоў гадавую стажыроўку ў Варшаўскім універсітэце. З 1971 да 1985 гг. працаваў асістэнтам у інстытуце славістыкі Зальцбургскага ўніверсітэта, у 1972 і 1973 гг. паўторна праслухаў курс па балгарыстыцы ў Сафіі і прайшоў стажыроўку ў Інстытуце польскай мовы Польскай Акадэміі навук у Кракаве.

Падрыхтаванае выданне з'яўляецца першай спробай у беларусістыцы даць манаграфічна-хрэстаматыйнае апісанне навуковай дзейнасці аднаго з сучасных замежных лінгвістаў, які ўсё свае жыццё прысвяціў вывучэнню славянскіх моў, працы якога вылучаюцца бескампрамісна-аналітычным характарам, навуковай карпатлівасцю, нераўнадушнасцю і заклапочанасцю далейшым лёсам беларускай мовы.

Напісанню гэтай працы паспрыялі шчырыя парады і дапамога неабыхавых да роднай мовы беларусаў – незабыўнага прафесара Браніслава Аляксандравіча Плотнікава, дацэнтаў Валянціны Піліпаўны Трайкоўскай, Людмілы Уладзіміраўны Хрышчановіч. Усім ім, а таксама рэцэнзентам прафесарам Андрэшу Золтану (Венгрыя) і Генадзю Апанасавічу Цыхуну выказваем самую сардэчную падзяку.

асабістыя кантакты з беларускімі лінгвістамі, што адбыліся ў час двухмесячнай стажыроўкі ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР у 1977 г.

Вывучэнне германізмаў на аснове картатэкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы, абмеркаванне розных праблем гістарычнага развіцця старабеларускай мовы, а таксама пытанняў сучаснай беларускай літаратурнай мовы з Аркадзем Жураўскім, Аляксандрам Булыкам, Арнольдам Міхневічам, Аляксандрам Падлужным, Уладзімірам Свяжынскім, Іванам Крамко, Мікалаём Бірылам, Пятром Садоўскім і іншымі ўплэўніла Германа Бідэра ў правільнасці выбару навуковых прыярытэтаў, дазволіла скарэктаваць уласныя погляды на гістарычны лёс беларускай мовы, па-новаму ацаніць моўную сітуацыю ў тагачасным беларускім грамадстве. Назапашаны фактычны матэрыял з беларускай і іншых славянскіх моў стаў асновай доктарскай дысертацыі «Нямецкія словаўтваральныя элементы ў славянскіх мовах», абароненай у 1986 г.

Праца над доктарскай дысертацыяй і пэўныя складанасці сацыяльна-палітычнага і культурна-адукацыйнага кшталту на некаторы час прыпынілі кантакты Германа Бідэра з беларускімі калегамі. Новым узлётам яго беларусазнаўчай дзейнасці сталі 1990-я гг., калі адбыўся распад Савецкага Саюза на асобныя дзяржавы-пераемніцы, з'явілася рэальная магчымасць для адраджэння моцна зрусіфікаваных нацыянальных моў і выканання імі ў поўным аб'ёме функцый агульнадзяржаўнага і агульнанароднага сродку зносін. На гэты ж перыяд прыпадае і актыўная гра-

мадска-культурніцкая дзейнасць Германа Бідэра як замежнага ганаровага члена Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

Пра плённасць і незвычайную працавітасць вучонага ў галіне беларусістычных зацікаўленняў гэтага часу яскрава сведчыць храналогія навуковых дакладаў, рэфератаў, газетных і часопісных публікацый, інтэрв'ю. Параўн.:

1. Сучасная моўная і культурная палітыка ў Беларусі (Патсдам, 1992);
2. Нямецкамоўная Еўропа і Беларусь (Мінск, «Культура», 1992, № 17);
3. Моўная сітуацыя ў Беларусі (Прага, 1993);
4. Гісторыя моўнай палітыкі ў Беларусі 1905 – 1993 гг. (Вена, 1993);
5. Тэндэнцыі моўнай палітыкі ў Беларусі (Ляйпцыг, 1994);
6. Сацыялінгвістычныя аспекты беларускай мовы (Берлін, 1995);
7. Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння (Мінск, 1995);
8. Перспектывы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Інсбрук, 1995);

Першае знаёмства з беларускай мовай у Германа Бідэра адбылося ўлетку 1965 г., калі ён па дарозе ў Маскву купіў на брэсцкім вакзале беларускую газету і потым у цягніку паспрабаваў прачытаць яе.

Паколькі к таму часу ён ужо добра ведаў рускую і польскую мовы, то чытаць беларускія тэксты, асабліва старыя, было параўнальна нескладана.

У 1970-я гг. для аўстрыйскага славіста атрымаць стажыроўку ў колішняй Савецкай Беларусі было амаль немагчыма, і Герман Бідэр вырашыў самастойна заняцца вывучэннем гісторыі беларускай мовы, найперш такіх яе помнікаў, як Статуты Вялікага княства Літоўскага 1529 і 1588 гг. Навуковыя публікацыі вучонага ў гэты перыяд былі прысвечаны старажытным нямецка-беларускім моўным кантактам у галіне фанетыкі і правапісу, высятленню ролі польскага пасрэдніцтва ў гэтым узаемадзеянні (*Das Litauische Statut von*

1529: *Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der Altweissrussischen Rechtsprache* [Літоўскі Статут 1529 года: Заўвагі адносна гістарычнага правапісу і фанетыкі старабеларускай юрыдычнай мовы] // *Wiener Slawistisches Jahrbuch*. – 1973. – Bd. 18; *Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in Altweissrussischen Sprachdenkmälern aus der Sicht der deutschen historischen Morphologie* [Марфалагічная адаптацыя нямецкіх назоўнікаў у старабеларускіх моўных помніках з пункту гледжання нямецкай гістарычнай марфалогіі] // *The Journal of Byelorussian Studies*. – London, 1978. – Vol. 4. – Nr. 2.).

Грунтоўным падмуркам у гэтай справе для аўстрыйскага лінгвіста сталі калектыўная манаграфія «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» (1970), манаграфічныя даследаванні М. Булахава, А. Булыкі, А. Жураўскага, Л. Шакуна і інш. І хоць сам Герман Бідэр з вышыні сённяшняга часу свае першыя беларусазнаўчыя працы ацэньвае толькі як своеасаблівы вопыт пачаткоўца, тым не менш ужо ў іх ён выявіў сябе як удумлівы і сур'ёзны навуковец з уласным поглядам на развіццё пэўных з'яў у гісторыі беларускай мовы. Развіццё беларусазнаўчых даследаванняў таксама паспрыялі

абнаўленні беларускай мовы дзеля яе ўзбагачэння за кошт уласных рэсурсаў, а таксама для больш выразнага адрознення яе ад суседніх славянскіх моў. Як лічыць вучоны, «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна сыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу ў агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу за кошт запозычанняў з іншых моваў». І калі тэзіс аб папаўненні лексіка-стылістычных сродкаў сучаснай беларускай і літаратурнай мовы за

SALZBURG

Samstag, 6 November 2004

Ansturm auf Russisch

Seit der Osterweiterung der EU schnell die Zahl der Slawistik-Studenten in die Höhe. Bei Latein gibt es dagegen nur mehr zwei Studienanfänger.

Публікация, присвячена Г. Бідзру (2004 г.)

9. Тэндэнцыі развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы (Ольштын, 1995);
10. Праблемы нармалізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Грайсвальд, 1995);
11. Да пытання аб моўнай сітуацыі і моўнай палітыцы ў Беларусі (Інсбрук, 1996);
12. Аўстрыйскі славіст – пра лёс мовы (Інтэрв'ю) // Наша ніва, 1997, 3 лістапада.
13. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы (Мінск, 1997);
14. Праблемы нармалізацыі заходнепалескай літаратурнай мовы (Львоў, 1998);
15. Моўная сітуацыя ў Заходнім Палессі (Мінск, 1998);
16. Сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі (Мінск, 2001) і інш.

У гэтыя гады ў вышэйшай ступені выявіліся такія рысы Германа Бідэра-навукоўца, як эрудыраванасць, глыбокая дасведчанасць і аб'ектыўнасць, шчырая павага да беларускай мовы і культуры, імкненне паспрыяць далейшаму развіццю беларускага пісьменства. Вучоны не толькі даследуе стан моўнай сітуацыі ў Беларусі пачатку і сярэдзіны 90-х гг., першае і другое адраджэнне беларускай мовы і культуры, рэлігійнае і палітычнае развіццё, моўнае заканадаўства ў краінах былога Савецкага Саюза, але і спрабуе асэнсаваць далейшыя шляхі развіцця беларускай і ўсходнеславянскіх моў, найперш у галіне лексіка-стылістычных сродкаў і тэрміналогіі. Заклапочана-сэнсацыйным у гэтым плане стаў даклад «Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы», з якім аўстрыйскі лінгвіст выступіў у 1997 г. ў Беларускім дзяржаўным універсітэце на міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя».

Менавіта ў гэтым выступленні знайшла сваё далейшае развіццё і абгрунтаванне выказаная Г. Бідэрам у папярэдніх працах думка аб

ДАДАТАК
(выбраныя працы Германа Бідэра)

**РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ
Ў КАНТЭКСТЕ СЛАВЯНСКАГА АДРАДЖЭННЯ**

1. Дыскусія пра моўную рэформу на Беларусі

З 1986 г. да нашых дзён на Беларусі праводзіцца публічная дыскусія пра стан і будучае беларускай літаратурнай мовы. У час гэтай дыскусіі, у якой прымаюць удзел не толькі пісьменнікі, філолагі і публіцысты, але і больш шырокія колы інтэлігенцыі, абмяркоўваюцца пытанні, якія датычацца нормы літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях. Дыскусія пра ацэнку нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы падзяліла інтэлігенцыю краіны на два лагера – рэфарматараў, якія дамагаюцца грунтоўнага абнаўлення літаратурнай мовы, і традыцыяналістаў, якія абараняюць захаванне літаратурнай мовы ў сёняшняй форме (Крывіцкі, А. А. Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі / А. А. Крывіцкі // Беларусь: шляхі абнаўлення і развіцця: матэрыялы навук. сесіі Аддзялення гуманіт. навук Акадэміі навук Беларусі. – Мінск, 1993. – С. 263–269). За гэтымі рознымі ўяўленнямі нормы мабыць крыюцца розныя моўна- і культурнапалітычныя, а нават агульнапалітычныя ўяўленні, у якіх адбываецца сітуацыя Беларусі паміж Усходам і Захадам.

Рэфарматары змагаюцца за паўторнае ўвядзенне дарэформавай літаратурнай мовы, якая ўжывалася да 1933 г. у Савецкай Беларусі і да 1939 г. у Заходняй Беларусі, пэўны час на працягу Другой сусветнай вайны, а пасля яе заканчэння і далей ужываецца ў Заходняй Еўропе і Амерыцы беларускай эміграцыяй. Рэфарматары адхіляюць скажоную і зрусіфікаваную літаратурную мову, аблічча якой сфармавана палітычна матываванай моўнай рэформай 1933 г. і этанакіраваным распаўсюджваннем беларуска-расійскай двухмоўнасці ў час панавання таталітарызму. Сваім дамаганнем абнаўлення беларускай літаратурнай мовы рэфарматары ідэйна працягваюць моўнае планаванне 20-х гг, калі праводзілася нармалізацыя літаратурнай мовы на падставе прыкмет сярэднебеларускіх пераходных гаворак і паўдневазаходняга дыялекту, адмежаванне нормаў беларускай літаратурнай мовы ад нормаў расійскай мовы і ў меншай ступені – ад польскай мовы. Цяпер рэфарматары дамагаюцца, у прыватнасці, паўторнага ўвядзення арфаграфічна-фанетычных, марфалагічных і словаўтваральных нормаў, якія фіксаваліся падручнікамі Б. Тарашкевіча і братоў Язэпа і Антона Лёсікаў, і патрабуюць перагляду беларускай лексікі, фразеалогіі, тэрміналогіі, а таксама адраджэння беларускай антрапалогіі і тапаніміі. Часам

кошт дыялектызмаў і запазычанняў быў даўно прыняты беларускай лінгвістыкай, то ўключэнне сюды індывідуальна-аўтарскай намінацыі катэгарычна адмаўлялася, хоць практыка паўсядзённага маўлення на радзі і тэлебачанні, а таксама газетна-часопісных матэрыялы сведчылі аб адваротным. Ці не дзякуючы толькі Герману Бідэру і некаторым яго прыхільнікам у беларускай мове ў нашы дні стала прыжыліся неалагізмы тыпу *прынамсі, напрыканцы, трубацяг, выснова, згадаць, нагода, выстава* і да т. п.

У апошнія гады зацікаўленнямі вучонага сталі праблемы граматычнай тэрміналогіі ўсходніх славян. З беларусазнаўчых прац у гэтым напрамку адзначым даклады Германа Бідэра «Польска-беларускія моўныя кантакты ў галіне лінгвістычнай тэрміналогіі (на матэрыяле «Беларускай граматыкі для школ» Браніслава Тарашкевіча)» і «Стварэнне мовазнаўчай тэрміналогіі беларускай мовы ў дваццатыя гады XX стагоддзя» на навуковых канферэнцыях у Мінску, артыкул «Тэрміналагічныя праблемы класіфікацыі сказаў у ранняй беларускай граматыкаграфіі» у зборніку праца 75-годдзя прафесара А. Мальдзіса «*Беларусь і беларусы ў прасторы і часе*».

Навуковая і арганізатарская дзейнасць Германа Бідэра як галоўнага спецыяліста ў галіне беларускай мовы ў нямецкамоўных краінах Еўропы з'явілася яскравым узорам і прыкладам для іншых замежных лінгвістаў, стала зыходнай асновай новых праектаў, звязаных з вывучэннем асаблівасцей беларускай мовы. Так, напрыклад, на працягу апошніх гадоў праблему так званай «трасянікі» даследуе прафесар Герд Генцэль з Ольдэнбургскага ўніверсітэта ў Германіі. Беларуская мова становіцца аб'ектам даследавання ў некаторых іншых ўніверсітэтах Аўстрыі і Германіі, запатрабаванасць набываюць навуковыя распрацоўкі беларускіх лінгвістаў. Ва ўсім гэтым бачыцца несумненная заслуга Германа Бідэра – шчырага рухальца на ніве беларускай лінгвістычнай навукі.

цялякі захавалі сваю стабільную літаратурную мову і развівалі яе насуперак падзелам краіны.

У XVIII ст. некаторыя славянскія народы ў выніку асіміляцыі страцілі не толькі частку насельніцтва з-за анямечання, але наогул былі вымушаны змагацца за выжыванне ў якасці самастойнага этнасу і захаванне моўнай супольнасці. Толькі ў першай палове XIX ст. паступова палепшылася іх этнічна-моўная сітуацыя, а на працягу другой паловы апошняга стагоддзя ім канчаткова ўдалося забяспечыць сваё існаванне.

У першай палове XIX ст. усе славянскія народы аўстрыйскай манархіі яшчэ стаялі перад праблемай нізкага грамадскага прэстыжу сваіх нацыянальных моваў у параўнанні з нямецкай мовай, якая гадзі ўжывалася па ўсёй імперыі не толькі ў якасці мовы палітыкі, адміністрацыі і арміі, асветы і навукі, але была таксама мовай вышэйшых грамадскіх слаёў у гарадах немейцкіх тэрыторый. Нягледзячы на тое, прадстаўнікам амаль усіх славянскіх народаў Габсбургскай манархіі ўдалося з канца XVIII ст. да паловы XIX ст. распрацаваць ясныя канцэпцыі адносна асноў і крыніц літаратурнай мовы, яе нармалізацыі і кадыфікацыі, а таксама яе ўвядзення ва ўсе грамадскія сферы жыцця. У другой палове XIX ст. урэшце шматлікім славянскім народам, якія жылі пераважна ў розных адміністрацыйных адзінках імперыі, удалося стварыць агульнанацыянальныя культурныя інстытуцыі, распрацаваць агульнанацыянальныя літаратурныя мовы і дамагчыся іх ужывання ў школе, адміністрацыі і палітыцы, у прэсе і белетрыстыцы, і нават у розных галінах навукі. Славянскія нацыянальныя мовы манархіі настолькі развіліся да Першай сусветнай вайны, што яны змаглі функцыянаваць як паўнацэнныя сучасныя літаратурныя мовы і пасля распаду Габсбургскай манархіі.

Як у XIX ст. праводзілася рэалізацыя моўнага планавання, мне хочацца прадэманстраваць на прыкладзе развіцця чэшскай лексікі і словаўтварэння Й. Юнгманам. Гэты славуц лексікограф выклаў у сваёй працы «Slovesnost» (2-е выд., 1846 г.) прынцыпы стварэння чэшскай лексікі, якая тады яшчэ мела вялікія недахопы, у прыватнасці ў галіне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. У тых выпадках, калі не знаходзілася адпаведнае слова ў пісьмовых помніках XVI ст., залатой пары чэшскай культуры, або ў гаворках, Юнгман дапускаў запазычаны з іншых славянскіх моваў ці словаўтваральныя неалагізмы. Неалагізмы або ствараліся свабодна з чэшскіх марфем або рэпрадукавалі кампаненты чужога (звычайна нямецкага ці лацінскага) слова чэшскім моўным матэрыялам (напрыклад, *žalozpév* з нямецкага *Klaggesang*). У сваім шматтомным чэшска-нямецкім слоўніку (Прага, 1835–1839) Юнгман змясціў лексіку чэшскай літаратуры залатой пары і ранейшых часоў, а таксама свае ўласныя неалагізмы. Для Юнгмана важнай справай было пазбавіцца тых чужых элементаў, якія маглі прынізіць нацыянальную якасць і годнасць чэшскай мовы. Гэта дасягалася шляхам замены нямецкіх слоў перадусім чэшскімі, або прынамсі славянскімі словамі (напр., *handi* Юнгман замяніў сінанімічным *obchod*; *luft* замяніў русізмам *vzduch*). Пераважная большасць тэрмінаў Юнгмана трывала замацавалася ў чэшскай мове. Была

прапанаваныя моўныя змены, асабліва ў галіне лексікі, фразеалогіі і стылістыкі, робяць уражанне адсутнасці яснай канцэпцыі моўнай рэформы.

Традыцыяналісты, з другога боку, апраўдваюць збліжэнне беларускай літаратурнай мовы з расійскай мовай за кошт размывання спецыфікі беларускай мовы. Звычайна яны бачаць сваю галоўную задачу ў захаванні стабільнасці моўнай нормы 30–50-х гг. і асуджэнні ўсіх пазнейшых спроб змянення нормаў. У прыватнасці, традыцыяналісты ажыццяўлялі інтэнсіўнае збліжэнне беларускай лексікі з лексікай расійскай мовы шляхам правядзення кампаній супраць так званай дыялектызацыі літаратурнай мовы, дыскрэдытавалі неалагізмы як штучныя ўтварэнні, выступалі супраць адраджэння старых слоў, паўторных запазычанняў з польскай мовы, у падтрымку лексічнага ўплыву расійскай мовы. У гэтым духу традыцыяналісты часта тлумачаць познія запазычанні з расійскай мовы як старую агульную спадчыну абедзвюх усходнеславянскіх моваў, у той жа час адмаўляюць усялякую сувязь паміж старабеларускім і новабеларускім моўнымі перыядамі.

Традыцыяналісты папракаюць рэфарматараў ва ўзнікненні крызісу формы і разам з тым блакуюць любыя спробы правядзення моўных рэформаў, што бачна ў запавольненні ўвядзення наспелых змен у арфаграфіі. У духу гэтай старой савецкай моўнай палітыкі традыцыяналісты асуджаюць патрабаванне рэфарматараў самастойнага развіцця беларускай літаратурнай мовы як праяву беларускага нацыяналізму і моўнага пурызму, як спробу паўторнай паланізацыі і мэтанакіраванага аддалення беларускага народа ад расійскага.

Каб паказаць, што такія папрокі традыцыяналістаў у адрас рэфарматараў не маюць падстаў, пра што сведчыць вопыт іншых славянскіх культурных рухаў за нацыянальнае адраджэнне, мы паспрабуем ахарактарызаваць тыя ўяўленні і канцэпцыі, што інспіравалі гэтыя рухі народаў па-за межамі царскай Расіі і пазней – Савецкага Саюза, у прыватнасці, на тэрыторыі былой Габсбургскай манархіі і яе дзяржаў-наступнікаў.

2. Рухі нацыянальна-культурнага адраджэння славянскіх народаў у Габсбургскай імперыі

У шматэтнічнай і шматканфесійнай імперыі Габсбургаў моўная сітуацыя паасобных славянскіх народаў на пачатку нацыянальнага адраджэння ў канцы XVIII і пачатку XIX ст. была даволі своеасаблівай. Чэшская пісьменнасць на працягу XVII–XVIII стст. прыйшла да заняпаду, а яе функцыі былі моцна абмежаваныя. Славянская пісьменнасць XVI–XVIII стст. развівалася толькі ў некаторых вузкіх сферах Харваты ўжывалі некалькі літаратурных моваў, якія грунтаваліся на розных лакальных дыялектах, але не мелі агульнанацыянальнай літаратурнай мовы. Сербы карысталіся толькі сербска-царкоўнаславянскай пісьменнасцю, якая моцна адрознівалася ад сербскай народнай мовы. Славакі ўсё яшчэ традыцыйна ўжывалі чэшскую літаратурную мову. Русінская мова, што ўжывалася на той час у Галіцыі, ужо не магла выканаць функцыі сучаснай літаратурнай мовы. Толькі

lernen. Die altösterreichische Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik als Modellfall für ein Europa von heute und morgen / H. Goebel // *Die slawischen Sprachen* (Salzburg). – 1994. – Bd. 39. – S. 5–42).

З-за гэтай неталерантнай палітыкі мадзярызацыі найбольш цярпелі славакі. Славацкаму нацыянальнаму руху трэба было весці барацьбу на двух франтах: перш-наперш, супраць чэхаў, а затым – венграў. Пасля стварэння і кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам (L. Štur) у 1846 г. (тады выйшла яго граматыка «*Nauka reci slovenskej*») і прыняцця гэтай мовы моўным пагадненнем славацкіх лютэранаў і католікаў у 1851 г. (так званай рэформай М. Годжы і М. Гаталы), славацкаму нацыянальнаму руху трэба было абараняцца, з аднаго боку, супраць атак чэшскай культурнай і палітычнай эліты (Й. Юнгмана, Ф. Палацкага, К. Гавлічка-Бораўскага), якая лічыла славакаў часткай чэшскай нацыі, а з другога боку, супраць старэйшага пакалення славацкіх лютэранаў (П. Шафарыка, а перадусім Я. Колэра), бо і той і другі лагер асудзіў так званае адшчапленне славакаў. Пасля аўстравенгерскай угоды 1867 г. сітуацыя славацкай літаратурнай мовы і культуры пагоршылася радыкальна. У наступныя гады забаранілі Славацкую Маціцу, зачынілі ўсе славацкія школы, усе правы славацкага нацыянальнага духу жорстка праследаваліся. У 70–80-я гг. амаль прыпынілася ўсялякая палітычная дзейнасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай літаратурнай мовы да 1918 г. былі абмежаваны толькі белетрыстыкай (Durovič L. *Slovak // The Slavic Literary Languages: Formation and Development* – New Haven. – 1980. – P. 211–228).

Ды і ў міжваенны час славацкая нацыя і мова яшчэ вырашалі праблему свайго існавання. Справа ў тым, што ў канстытуцыі незалежнай Чэхаславакіі 1920 г. гаворка ішла пра адзіную чэхаславацкую нацыю і чэхаславацкую мову, што на практыцы азначала адмаўленне існавання славацкай нацыі і славацкай літаратурнай мовы. Тэндэнцыі моўнай уніфікацыі свядома культываваліся з агульнапалітычных меркаванняў. Гэта знайшло адлюстраванне і ў кадыфікацыі літаратурнай мовы, асабліва ў Правілах славацкага правапісу (Pravidla slovenskeho pravopisu) 1931 г. іх аўтар, чэшскі лінгвіст В. Важны, даў перавагу тым формам і варыянтам, якія былі бліжэй да чэшскай мовы, не зважаючы на тое, ці былі яны наогул прыняты ў славацкай мове, ці не. Ён дапусціў таксама лексічныя варыянты, якія не адпавядалі славацкай літаратурнай мове. Гэтыя правілы славацкага правапісу былі створаны каб паскорыць зліццё славацкай мовы з чэшскай. Тэндэнцыя чэхізацыі славацкай мовы, аднак, выклікала аўтанамістычны супраціўны рух, які кіраваўся моўным узусам Славацкай Маціцы і ўрэшце паспяхова абараніў самастойнасць славацкай літаратурнай мовы. Толькі ў 1945 г. Другая Чэхаславацкая рэспубліка ў кошыцкай урадавай праграме прызнала існаванне славацкай нацыі з сваёй ўласнай мовай (Gladrow. A *Tendenzen der literatursprachlichen Entwicklung in der Slowakei nach dem Ersten Weltkrieg* / A. Gladrow // *Zeitschrift für Slawistik*. – 1986 – Bd. 31. – H. 4 S. 552–555). Прыклад цяжкага развіцця славацкай літаратурнай мовы павучальны тым, што ён мае дакладныя паралелі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

створена спеціальна наменклатура у різних галузях науки, освіти і адміністрації, так що з другої половини XIX ст. можна було писати па-чэшску без цяжкостей пра такі галузі, як хімія, ботаніка, музика, право і т. д. Уявляється цікавасць, як хутка чеська літературна мова досягнула полівалентного статусу і стабільності норми (Auty, R. *Czech The Slavic Literary Languages: Formation and Development*. – New Haven. 1980. – P. 163–182). У апошній чверті XIX ст. у Чехії розгорнулася жорстка кампанія за очищення мови, асамблїва за пазбаўленне ад усяго таго, што яким-небудзь чынам магло нагадваць уплыў нямецкай мовы. Гэту кампанію арганізавала Чэшская Маціца (Matice Česká) якая апублікавала свае асноўныя правілы ў працы «Тачыла чэшскай мовы» («Brus jazyka českého») у 1877 г. Так званыя брусічы можа нават з празмерным стараннем пачалі лівідоўваць апошнія ўплывы нямецкай лексікі і сінтаксісу з чэшскай мовы.

У паслядоўнай дэгерманізацыі чэхі – не выключэнне, бо і іншыя славянскія народы падобным чынам таксама ачысцілі сваю літаратурную мову ад нямецкага ўплыву ў лексіцы, словаўтварэнні і сінтаксісе. Славенскі моўны рэфарматар Ф. Левстык (F. Levstik), напрыклад, у другой палове XIX ст. не толькі адкінуў яўныя лексічныя германізмы, але і абмежаваў уплывы нямецкага словаўтварэння (калькі складаных слоў) і спецыфічныя канструкцыі нямецкага сінтаксісу (Toporiš, J. *Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert* / J. Toporiš // *Zeitschrift für Slawistik*. – 1984. – Bd. 29. – H. 6 – S. 853–863).

3. Нацыянальная палітыка ў Аўстра-Венгрыі і яе дзяржавах-наступніках

Развіццё большай часткі славянскіх літаратурных моваў у Аўстрыйскай імперыі не атрымала б такіх спрыяльных магчымасцей, калі б аўстрыйская моўная і нацыянальная палітыка, якая пачала праводзіцца пасля рэвалюцыі 1848 г., і асабліва з 1867 г. – года пагаднення Аўстрыі з Венгрыяй, не была даволі талерантнай. Асноўныя канцэпцыі нацыянальнай палітыкі аўстрыйскай і венгерскай частак імперыі былі, аднак, розныя. У той час, як аўстрыйская канстытуцыя 1867 г. трактавала Аўстрыю як шматэтнічную дзяржаву, венгерскі закон па нацыянальных пытаннях 1868 г. зыходзіў з ідэалу мадзьярскай гамагеннай нацыянальнай дзяржавы. Згодна з аўстрыйскай канстытуцыяй, усе народы дзяржавы былі раўнапраўныя, і кожны меў непарушны права на захаванне сваёй нацыянальнасці і мовы. Аўстрыйская канстытуцыя гарантавала раўнапраўе ўсіх катэгорыяў моваў у школах, установах і грамадскім жыцці. Хоць нямецкая мова ў многіх адносінах дамінавала ў аўстрыйскай частцы імперыі, але яна ўсё ж не мела афіцыйнага статусу дзяржаўнай мовы. У Аўстрыі, акрамя таго, не было моцнага асіміляцыйнага націску. Наадварот, пасабныя славянскія народы змаглі не толькі ўтрымаць свой колькасны склад, але нават павялічыць яго за кошт нямецкай мовы. Венгры ж з 1867 г. павялі барацьбу супраць усіх немадзьярскіх моваў у гістарычнай Венгрыі ў мэтах стварэння гамагеннай мадзьярскай дзяржавы (Goebel, H. *Geschichte lernen und aus Geschichte*

Канцэпцыя абнаўлення нормаў беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях можа быць распрацавана толькі шляхам супрацоўніцтва кампетэнтных навуковых інстытуцый, уплывовых грамадскіх арганізацый, Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны і розных парламенцкіх камісій. Відаць, яшчэ больш важнай з'явілася б паслядоўная рэалізацыя такой канцэпцыі ў моўнай практыцы. На працягу рэформеннага перыяду варта было б адмовіцца ад жорсткай нармалізацыі літаратурнай мовы, каб альтэрнатыўныя лексічныя элементы, флексійныя формы, сінтаксічныя канструкцыі або фанетычна-арфаграфічныя варыянты змаглі свабодна супернічаць. За здзяйсненне такога моўнага абнаўлення ўся патрыятычная беларуская інтэлігенцыя павінна змагацца і выходзіць шырокія колы насельніцтва ў духу захавання беларускай мовы і культуры.

(Беларусіка=Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 2/рэд. У. Конан, А. Мальдэс, Г. Цыхун. – Мінск. ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – С. 112 – 118).

4. Канцэпцыя далейшага развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы

Гэты кароткі экскурс у гісторыю абнаўлення славянскіх літаратурных моваў у Аўстра-Венгрыі перадусім паказвае, што тыя нацыяналістычныя і пурыстычныя тэндэнцыі, у якіх папракаюць сэння традыцыяналісты рэфарматараў, у перынд адраджэння славянскіх нацыянальных культур былі агульнапашыранымі, паслядоўна рэалізаванымі і апраўдаліся з пункту гледжання задач абнаўлення або стварэння славянскіх літаратурных моваў. Славянскія нацыянальныя рухі ў XIX ст. змагаліся за самастойнае развіццё сваіх нацыянальных моваў, абараняючыся, з аднаго боку, ад палітычнай і культурнай перавагі нямецкай, а пазней і венгерскай мовы, а з другога боку, правялі размежаванні паміж паасобнымі славянскімі нацыянальнымі мовамі.

Апрача таго, кідаетца ў вочы, што беларуская літаратурная мова не была распрацавана мэтанакіравана прадстаўнікамі нацыянальнай інтэлігенцыі на аснове падрабязнай праграмы развіцця мовы, але яе нармалізацыя праводзілася (падобна як у ўкраінцаў) толькі пасля амаль стогадовага развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Прычыны гэтай з'явы, як вядома, у жорсткай русіфікатарскай палітыцы царскай Расіі да 1906 г. дзе афіцыйна ўжывалася толькі расійская дзяржаўная мова і амаль кожная нацыянальная мова была забаронена ў грамадскім жыцці.

Вынікі адсутнасці канцэпцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбіліся на ёй негатыўна, таму што не ўсе магчымыя падставы літаратурнай мовы, у прыватнасці, літаратурныя і публіцыстычныя працы, дыялектныя матэрыялы, народная паэзія і гістарычная пісьменнасць былі выкарыстаны. Паскоранае выданне кароткай версіі беларускага гістарычнага слоўніка, а таксама агульнабеларускага дыялектнага слоўніка ў форме сінтэзу шматлікіх рэгіянальных дыялектных слоўнікаў змагло б значна палегчыць выпрацоўку лексічных сродкаў на базе гэтых патэнцыяльных крыніц беларускай літаратурнай мовы.

Шырокае выкарыстанне дыялектных, фальклорных і гістарычных крыніц змагло б прывесці да рацыянальнага ўзбагачэння агульнай і абстрактнай лексікі, а таксама неафіцыйнай тэрміналогіі, у той час як афіцыйныя спецыяльныя тэрміналогіі павінны быць распрацаваны пераважна шляхам выкарыстання міжнароднай лексікі і стварэння неалагізмаў. Аднак грэба было выкарыстаць як гістарычныя і фальклорныя тэксты, так і дыялектныя матэрыялы з пункту гледжання нацыянальнай самабытнасці беларускай лексікі і не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластанні, у першую чаргу матэрыяльныя запазычанні, а таксама механічныя калькі з суседніх моваў.

Абнаўленне, аднак, павінна закрануць не толькі агульную і тэрміналагічную лексіку, але і прадугледжваць адмаўленне усіх моўных прыкмет, якія ўводзіліся прымусовымі мерамі ў словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе, а таксама ў арфаграфіі і ў галіне ўласных назваў.

(Dulitschenko, A. *Einige Entwicklungstendenzen der russischen Sprache am Ende des 20. Jahrhunderts* / A. Dulitschenko // *Die Welt der Slaven*. T. XLI. – München, 1996. – S. 265). Расійская культура мовы тады выразна імкнулася да пашырэння лексікі спосабамі словаўтварэння і да абмежавання запазычанняў з іншых моў. Дыялектызмы, відавочна, у 1960-я гады ўжо не адыгрывалі асаблівай ролі пры ўзбагачэнні расійскай літаратурнай мовы (Sakun, L. *Zum Problem der Erweiterungsmöglichkeiten der Wortschatzes einer Literatursprache* / L. Sakun // *Zeitschrift für Slawistik*. – B. 29. – H. 1. – Berlin, 1984. – S. 52–57).

На маю думку, развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моваў.

Прычыны ненатуральнага развіцця лексічнай сістэмы і магчымасці яго выпраўлення можна вытлумачыць некалькімі тэзісамі і меркаваннямі.

1. Дыялектызмы

З 1930-х да 1980-х гадоў беларускія дыялектызмы і рэгіяналізмы падвяргаліся дыскрымінацыі (Журавскі, А. *Врзката на белоруския книжовен език със съседните славянски езици* / А. Журавскі // *Съпоставително езикознание*. – Год XIV. – Кн. 3. – София, 1989. – С. 39–43; Жураўскі А. *Дыялектызмы і архаізмы ў беларускай літаратурнай мове*. // *Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратуры і фальклору*. – Гомель, 1980. – С. 62–64), бо беларуская лексікаграфія і лексікалогія былі метадалагічна і тэарэтычна залежныя ад расійскага мовазнаўства. Устаноўка расійскіх дзеячаў моўнай культуры адносна абмежавання дыялектных элементаў у расійскай літаратурнай мове была неабдуманая і некрытычна перанесеная ў галіну беларускай культуры мовы.

Расійская літаратурная мова ўключала дыялектны матэрыял у літаратурную лексіку на працягу ўсяго XIX ст., тады як беларуская літаратурная мова мела час на такую ж «дыялектызацыю» толькі два–тры дзесяцігоддзі.

Дыялектызацыя беларускай літаратурнай лексікі набывала выключнае значэнне, бо яе сістэма грунтавалася – у адрозненне ад расійскай лексікі – толькі на беларускіх гаворках. З улікам таго, што новая беларуская літаратурная мова дагэтуль змагла развівацца без чужога ўціску толькі параўнальна кароткі час, яна, па сутнасці, знаходзіцца на этапе развіцця, які расійская літаратурная мова прайшла ў сярэдзіне XIX ст., або ў перыяд, калі слынны лексікограф У. Даль дамагаўся, каб літаратурная мова як мага больш карысталася з лексічнага фонду рэгіянальных гаворак.

У 1920-я і 1980-я гг. дзеячы першага і другога адраджэння, асабліва пісьменнікі, паэты, філолагі, літаратурныя крытыкі і перакладчыкі, напрыклад, М. Гарэцкі, У. Дубоўка, К. Чорны, Я. Колас і П. Бузук, а потым Н. Гілевіч (*Гілевіч, Н. Любоў прасветная. Роздумы*

ШЛЯХІ РАЗВІЦЦЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Вы можаце падзяляць мой погляд, што рэформы беларускай літаратурнай мовы патрэбны на ўсіх яе ўзроўнях. Мне здаецца, што змены ў сферах яе лексікі і стылістыкі асабліва неабходны.

На працягу развіцця кожнай літаратурнай мовы яе лексічны склад папаўняецца звычайна трыма спосабамі, а менавіта, выкарыстаннем дыялектызмаў, утварэннем неалагізмаў і перайманнем слоў з іншых моў (запазычанні).

У навейшай гісторыі беларускай літаратурнай мовы чаргаваліся, як вядома, нацыянальна-моўныя тэндэнцыі (1906–1929, 1986–1994) з гэндэнцыямі моўнага насілля, русіфікацыі (1930–1985, а таксама з 1995 г.). У нацыянальна-моўныя перыяды інтэграцыя дыялектызмаў (Крывіцкі, А. *Нацыянальная моватворчасць і мясцовыя гаворкі* / А. Крывіцкі // *Беларусь: шляхі абнаўлення і развіцця: матэрыялы навук. сесі А. А. Дзярж. гуманіт. навук АНБ, 3–4 лістапада 1993* – Мінск, 1993. – С. 263–269; Крывіцкі, А. *Мова і дыялекты: аднаць або супрацьпастаўляць?* / А. Крывіцкі // *Наша слова*. – 1994. – № 5. – С. 3) спыранне наватворам, талерантнасць адносна паланізмаў і адхіленне русізмаў былі звычайнымі з'явамі. У часы русіфікацыі ў беларускую літаратурную мову актыўна ўкараняліся русізмы і рэзка абмяжоўвалася ўжыванне дыялектызмаў, неалагізмаў і паланізмаў. У той час, як у нацыянальна-моўныя перыяды выкарыстоўваліся ўсе магчымасці ўзбагачэння лексікі, найперш інтэграцыя дыялектных слоў, стварэнне неалагізмаў і запазычанні, у часы русіфікацыі па сутнасці магчыма толькі пашырэнне беларускай лексікі перайманнем слоў з расійскай мовы (Параўн. Крукоўскі, Н. *Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову* / Н. Крукоўскі. – Мінск, 1958. У гэтай працы інтэнсіўнае ўздзеянне расійскай мовы на беларускую лексіку паказваецца як натуральная і патрэбная з'ява).

З 1930-х да 1980-х гг. лексіка маладой беларускай літаратурнай мовы ўзбагацілася галоўным чынам запазычаннямі з расійскай мовы, у нязначнай меры дыялектызмамі (Абабурка, М. *Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры* / М. Абабурка. – Мінск, 1981; Абабурка, М. *Дыялектызмы і рэгіяналізмы ў беларускай мастацкай літаратуры 80–90-х гг.* / М. Абабурка // *Дыялекталогія і культура беларускай мовы*. – Мінск, 1991 – С. 3–5) і словаўтваральнымі неалагізмамі.

У кансалідаваных мовах з доўгай літаратурнай градыцыяй, як у нямецкай і расійскай, згаданыя кампаненты лексікі маюць цалкам іншае размеркаванне. Па дадзеных А. Дулічэнкі, у 1960-я гады неалагізмы расійскай мовы складаліся з 85% словаўтваральных неалагізмаў, 7% запазычанняў і 8% семантычных неалагізмаў

аднак, можа быць нізкі сацыяльны прэстыж гаворак беларускай мовы (Падлужны, А. Літаратурная мова яднае нацыю / А. Падлужны // *Наша слова*. – 1994. – № 39. – С. 2) – вынік традыцыйнай, ідэалагічна абу-моўленай непашаны да тэрытарыяльных моўных варыянтаў.

2. Запазычанні

Устаноўка на запазычанні залежала таксама, як было адзначана вышэй, ад дадзенай моўна-палітычнай сітуацыі. На працягу XIX і XX стст. пры сфармаванні беларускай літаратурнай мовы дзейнічалі польскафільскія і русафільскія тэндэнцыі, якія прывялі да таго, што сучасная беларуская літаратурная лексіка насычаная запазычаннямі і калькамі з расійскай і польскай моваў, чым беларуская літаратурная мова набыла змешаны характар. Праз непамерны і некантраляваны ўплыў польскай і перадусім расійскай моваў на беларускую апошняя страціла шмат сваёй самастойнасці і спецыфікі. Таму лексіка беларускай літаратурнай мовы мае толькі адносна мала спецыфічных слоў, якія не маюць эквівалентаў у літаратурных, дыалектных і сацыяльных варыянтах польскай і расійскай мовах.

З гэтых суседніх моваў былі запазычаны не толькі словы для патрэб намінацыі і экспрэсіўнага выражэння, але і шматлікія лексічныя дублеты (Садоўскі, П. Час одуму / П. Садоўскі // *Полымя*. – 1986 – № 5. – С. 169–181. (з рэфармацкіх пазіцый); Жураўскі, А. *Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы* / А. Жураўскі. – Мінск, 1993. (з пункту погляду антырэфарматару)), па прычыне сацыякультурнага ўціску і моўнага прэстыжу дамінуючай суседняй мовы або проста моўнай моды.

Падчас першага адраджэння польская мова служыла для ўсходнебеларускага (мінскага) варыянта літаратурнай мовы крыніцай лексічных сродкаў да канца 1920-х гг., а для заходнебеларускага (віленскага) варыянта да канца 1930-х гг. З 1930-х да 1950-х гг. у ходзе кампаніі дэпаланізацыі значная частка паланізмаў была выдалена з беларускіх лексіка-графічных выданняў моваведамі, напр. Ц. Ломцевым, а таксама пісьменнікамі, напр. К. Крапівой і П. Глебкам, якія арыентаваліся на родныя русіфікаваныя ўсходнебеларускія гаворкі і выходзіліся ў духу расійскай культурнай традыцыі. У выніку русафільскай моўнай палітыкі з 1930-х да 1950-х гг. паланізмы былі заменены расійскімі запазычаннямі. З 1960-х да 1980-х гг. прынамсі спрадвечна расійскія лексічныя элементы былі калькіраваны, і толькі расійскія інтэрнацыяналізмы былі запазычаны матэрыяльна.

Рэфарматары другога адраджэння падтрымалі ўзнаўленне тых паланізмаў у беларускай лексіцы, якім не знаходзілася ўласных адменнікаў (Мечковская, Н. *Белорусский язык сегодня: литературное общение в поисках нового узуса* / Н. Мечковская // *Традиция и новые тенденции в развитии славянских литературных языков: проблема динамики норм*. – М., 1994. – С. 76). Такім чынам, рэфарматары аказалі слушнае супраціўленне лексічным русізмам і калькам расійскай мовы. Праціўнікі рэформы часта Рабілі неабгрунтаваны папрок сваім апанентам у моўным пурызме, нацыяналізме або сепаратызме, сцвярджаючы, што рэфарматары імкнуліся да аддалення

у вершах і прозе аб роднай мове / Н. Гілевіч. – Мінск, 1996), П. Садоўскі (Садоўскі, П. Час одуму / П. Садоўскі // *Полымя* – 1986 – № 5 – С. 168–170), Г. Цыхун (Цыхун, Г. Беларуская мова і моўная экалогія / Г. Цыхун // *Полымя*. – 1994 – № 11. – С. 176–182), Д. Бугаёў (Бугаёў, Д. Ці трэба адмаўляць выдавочнае? / Д. Бугаёў // *Полымя* – 1987 – № 12. – С. 206–209), К. Цвірка (Цвірка, К. Шашаль мовы – калыка / К. Цвірка // *ЛіМ*. – 1993. – 12 сакавіка), С. Запрудскі (Запрудскі, С. Да перадагісторыі «Руска-беларускага слоўніка» пад рэд. А. Александровіча / С. Запрудскі // *Сучасныя праблемы лексікаграфіі: матэрыялы міжнар. канф. (27–28 мая 1997 г., г. Гродна)*. – Гродна, 1997; Запрудскі, С. Паланізмы ў беларускім літаратурным узусе 20–30-х гг. XX ст. / С. Запрудскі // *Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: матэрыялы IV міжнар. навук. канф. (22–24 красавіка 1997 г., г. Віцебск)*. – Віцебск, 1997) і інш. імкнуліся да выпраўлення натуральнага развіцця лексічнай сістэмы беларускай мовы. Гэтыя дзеянні беларускай культуры цалкам слушна лічылі дыялектызмы галоўнай лексічнай крыніцай маладой літаратурнай мовы. Шэраг узорных беларускіх пісьменнікаў, напр., К. Чорны, І. Мележ, Я. Брыль, І. Пташнікаў, Б. Сачанка, В. Адамчык і іншыя, стараліся выкарыстоўваць дыялектны матэрыял, што вяло да значнага павышэння мастацкай якасці іх твораў (Шаблыка, Т. *Дыялекты і беларуская літаратурная мова* / Т. Шаблыка // *Дыялекта-логія і культура беларускай мовы: тэзісы рэспубліканскай навукова-практычнай канф. (10–11 снежня 1991 г. Мінск)* – Мінск, 1991. – С. 181–184).

Галоўнай базай для ўзбагачэння літаратурнай лексікі павінны служыць найперш цэнтральна-беларускія гаворкі (Камароўскі, Я. *Лексіка гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі* / Я. Камароўскі, Е. Мяцельская // *Полымя* – 1989 – № 4; Выгонная, Л. *Узаемадзеянне літаратурнай мовы з сярэднебеларускімі гаворкамі* / Л. Выгонная // *Дыялекталогія і культура беларускай мовы*. – Мінск, 1991. – С. 35–38) (з улікам падвіленскіх гаворак), а таксама паўднёва-заходні дыялект і ў меншай ступені – паўночна-ўсходні дыялект. Шматлікія рэгіянальныя дыялектныя слоўнікі (*Плануецца і зводны акадэмічны слоўнік беларускіх народных гаворак. Пар.* : Крыўко, М. *Невычэрпнае багацце народнай мовы* / М. Крыўко // *Наша слова* – 1994. – № 43. – С. 6) (напр.: *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі* (Т. I – Мінск, 1990) і *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (Т. I–IV. – Мінск 1993–1997) (Яшкін, І. *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* / Ш. Яшкін // *ЛіМ* – 1994. – 28 студзеня) могуць служыць надзейнымі крыніцамі для ўзбагачэння літаратурнай лексікі.

Пры інтэграцыі дыялектнага матэрыялу пажаданы, аднак, яго свядомы адбор, каб выбраныя словы не супадалі з аналагічнымі па форме лексемамі суседніх моваў. Пажадана таксама аддаць перавагу больш старому дыялектнаму пласту перад новым дыялектным слоём (напр. у *Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі* і яе пагранічча. (Т. 1–5. – Мінск, 1979–1986) часта канкуруюць старэйшыя польскія лексічныя элементы з навейшымі расійскімі сінонімамі)). У працэсе дыялектызацыі літаратурнай мовы перашкодай

лексічных норм беларускай літаратурнай мовы, з аднаго боку, супраціўляюцца выкарыстанню спецыфічна беларускіх лексічных элементаў паўднёва-заходняга дыялекту, а з другога боку, спасылаюцца на лексічны матэрыял русіфікаванага паўночна-ўсходняга дыялекту.

З выказаных вышэй меркаванняў можна рабіць выснову, што ў лексіцы беларускай літаратурнай мовы заслугоўваюць сталага месца пераважна такія запазычанні, якія былі санкцыянаваныя старэйшай пісьмовай традыцыяй, трывала ўключыліся ў лексіка-семантычную і словаўтваральную сістэмы, або ўжываліся выдатнымі пісьменнікамі, класікамі беларускай літаратуры. Перайманне і адбор новых замежных слоў рознага паходжання ў беларускую лексічную сістэму павінен быць пад старанным кантролем усіх моўна свядомых беларусаў.

3. Словаўтваральныя неалагізмы

У моўных супольнасцях, якія самі вызначаюць развіццё сваёй літаратурнай мовы, узбагачэнне лексікі праводзіцца, ў першую чаргу, за кошт уласных словаўтваральных неалагізмаў. Лексіка беларускай літаратурнай мовы толькі ў нацыянальна-моўныя перыяды ўзбагацілася пэўнай колькасцю аўтарскіх неалагізмаў. З 1930-х да 1980-х гг. аднак, аўтарскія неалагізмы не адыгрывалі значнай ролі пры развіцці беларускай лексікі, таму што расійская моўная палітыка ў Беларусі такіх неалагізмаў не заахвочвала. У гэтых адносінах тыпова і тое, што мовавед Л. Шакун у сваім артыкуле «*Zum Problem der Erweiterungsmöglichkeiten der Wortschatzes einer Literatursprache...*» нагадвае ў якасці крыніц пашырэння лексікі толькі запазычанні і дыялектызмы, і не бярэ пад увагу словаўтваральныя неалагізмы.

У гады перабудовы і постперабудовы рэформатары імкнуліся ўвесці аўтарскія неалагізмы да узуса літаратурнай мовы, напр., *выснова, нагода, згадаць* і іншыя. Аднак такія творчыя намаганні крытыкаваліся прыхільнікамі беларуска-расійскай змешанай мовы (Ужо ў 1930-я гг. І. Воўк-Левановіч прапанаваў кадыфікацыю тагачаснай гарадской беларуска-расійскай трасянкі. Параўн: Шчэрбін, В. *Пытанні моўнай палітыкі ў працах І. В. Воўк-Левановіча* / В. Шчэрбін // *Беларуская лінгвістыка*. – 1989. – Вып. 36. – С. 24–31), якія прыняцкова і недыферэнцавана называюць усе словаўтваральныя неалагізмы «штучнымі наватворамі» (Баханькоў, А і др. *Ці глыбока думаў рэцэнзент?* / А. Баханькоў // *Полымя*. – 1987. – № 12. – С. 196), што не маюць права на выкарыстанне ў літаратурнай мове. На погляд гісторыка мовы А. Жураўскага, аўтары, якія ўжываюць неалагізмы, дазваляюць сабе парушаць літаратурныя нормы, бо такія неалагізмы нават не маюць эквівалентаў у дыялектах. Сваё адхіленне аўтарскіх неалагізмаў А. Жураўскі абгрунтоўвае дзіўным поглядам, што галоўнае прызначэнне лінгвістаў і мовазнаўчых інстытутаў заключаецца ў падтрымцы стабільнасці норм літаратурнай мовы.

У канцы мне хочацца спадзявацца, што абяцаная акадэмічным інстытутам мовазнаўства рэвізія нарматыўнага Тлумачальнага

беларускай мовы і беларускага народа ад расійскай мовы і расійскага народа. Антырэфарматы адхілілі крытыку русіфікацыі з дапамогай больш палітычных, чым навуковых аргументаў.

Антырэфарматы, магчыма, не ведаюць, што ўсе славянскія рухі культурнага адраджэння стварылі калісьці нацыянальныя культурныя мовы на аснове пэўных дыялектаў і адмяжоўвалі свае літаратурныя мовы сістэматычна ад суседніх славянскіх і неславянскіх (параўн.: Бідэр, Г. *Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння. – Беларусь паміж Усходам і Захадам / Г. Бідэр // Беларусіка. Albaruthenica. – Т. 6. – Ч. 2. – Мінск, 1997. – С. 112–118*). Няведанне вопыту іншых славянскіх рухаў адраджэння вынікае хіба з таго, што ў Беларусі вывучэнне славянскай філалогіі дзесяцігоддзямі было абмежавана русістыкай і беларусістыкай, у той час як на іншыя субдысцыпліны славістыкі звярталася мала ўвагі.

Некаторыя колы акадэмічнага інстытута мовазнаўства, асабліва пэўныя лексікографы і лексіколагі, адчуваюць сябе цэнзарамі і кантралёрамі ў моўных пытаннях. Яны сцвярджаюць, што ім трэба падтрымаць стабільнасць норм літаратурнай мовы любой цаной. У выніку дакладнага прытрымання моўна-палітычных дырэктыў Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (Т. I–V. – Мінск, 1977–1984) імі быў распрацаваны строга нарматыўна, хаця дэскрэптыўная або прынамсі дэскрыптыўна-нарматыўная канцэпцыя слоўніка была тады больш пажаданая.

Таму няма нічога дзіўнага, што з-за такой неталерантнай установаўкі пэўных лексікографаў на моўныя з'явы, у 1980-х гады ўзнік канфлікт паміж аўтарамі літаратурных твораў і нармалізатарамі мовы. У ніводнай заходняй краіне філолагам не прыйшло б у галаву зрабіць прадпісанні пісьменнікам і паэтам або іншым дзеячам культуры адносна ўжывання існуючых слоў або ўтварэння новых лексічных элементаў. Згаданыя лексікографы і лексіколагі таксама імкнуцца не заўважаць вынікі моцнага ўздзеяння расійскай мовы на беларускую лексічную сістэму. У «Лексікалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (пад рэд. А. Баханькова. – Мінск, 1994) яе рэдактар і сааўтар, праўда, абмяркоўвае ўсе магчымыя пласты запазычанняў у старабеларускай пісьменнасці (*паланізмы, лацінізмы, грэцызмы, германізмы, цюркізмы і інш.*, с. 65–79), але не апісвае расійскага моўнага ўплыву на беларускую мову ў савецкі перыяд. Відавочна, А. Баханькову не хацелася гаварыць пра далёка прасунуты працэс змяшэння беларускай мовы з расійскаю, або лепш не закранаць палітычна далікатнай тэмы.

Антырэфарматы хітра перафразіруюць паняцце *русізмы*, гаворачы пра «лексічныя сродкі, якія агульныя для расійскай і беларускай моў» (Жураўскі, А. *Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы / А. Жураўскі. – Мінск, 1993. – С. 22*), або пра словы, гукавое аблічча якіх супадае з расійскімі. Калі мы паглядзім бліжэй на гэтую моўную агульнасць беларусаў і расіян, мы заўважым, што, сапраўды, беларуская лексіка мае шмат агульнага з расійскай лексікаю, але расійскія лексікографы не ўключылі ў свае выданні амаль ніякіх элементаў з сучаснай беларускай мовы. Прыхільнікі русіфікаваных

МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА ЗАХОДНІМ ПАЛЕССІ

Заходняе Палессе, што знаходзіцца на сумежжы трох краін (Беларусі, Украіны, Польшчы), як вядома, тэрытарыяльна адпавядае паўднёвай частцы Брэсцкай вобласці. Асаблівасці моўнай, этнічнай, рэлігійнай сітуацыі гэтага рэгіёна заўсёды выклікалі пільную навуковую зацікаўленасць, якая надзвычай узмацнілася ў апошнія тры дзесяцігоддзі і спрычыніла з'яўленне шматлікіх даследаванняў і дыскусій: эгнаграфічных, гістарычных, лінгвістычных, гісторыка-літаратурных, культуралагічных.

У сваім гэрэтычным артыкуле «Моўная сітуацыя і моўная культура як прадмет даследаванняў» нямецкі славіст Й. Шарнгорст (*J. Schnrhorst*, Й. (*Schnrhorst J.*). *Sprachsituation und Sprachkultur als Forschungsgegenstand* / *J. Schnrhorst* // *Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich*. – Frankfurt am Main, 1995. – S. 19–23) прапануе агульную метадыку характарыстыкі моўнай сітуацыі пэўнага рэгіёна шляхам вылучэння і ўдакладнення наступных рыс:

- 1) самастойнасць мовы: адмежаванне ад блізкароднасных моў і гаворак; характар самаацэнкі носьбітаў мовы; прыналежнасць да этнічнай групы ці нацыі; крытэры роднай мовы; аднамоўная, двухмоўная або шматмоўная сітуацыя, функцыянальныя адрозненні моў, якія знаходзяцца ў канкурэнтных адносінах; выкарыстанне этнамоўных дадзеных перапісу насельніцтва;
- 2) варыянты мовы тыпу літаратурная мова, размоўная мова, дыялекты;
- 3) стылявая дыферэнцыяцыя мовы: функцыянальныя стылі і жанравыя (тэкставыя) стылі;
- 4) спосабы рэалізацыі мовы: вусная і пісьмовая мова;
- 5) моўныя нормы: кадыфікаваныя і некадыфікаваныя; варыянтныя і неварыянтныя;
- 6) сферы камунікацыі і функцыянавання мовы: адміністрацыя, адукацыя, сродкі масавай інфармацыі і г. д.;
- 7) сацыялекты: сацыялекты пакаленняў і прафесійныя сацыялекты;
- 8) ацэнка пералічаных пунктаў (1–7) носьбітамі мовы: пазітыўная, нейтральная, адмоўная ўстаноўка.

З прычыны недастатковай вызначанасці даследаванняў утрымаюся ад характарыстыкі з выкарыстаннем усіх пералічаных крытэрыяў, а прапаную аналіз толькі некалькіх аспектаў моўнай сітуацыі Заходняга Палесся, а менавіта: стану пытанняў адмежавання палескай мовы ад блізкароднасных, двухмоўя, варыянтаў мовы, моўных норм і сфер камунікацыі

слоўніка беларускай мовы (Падлужны, А. Літаратурная мова: ствараюць майстры, моваведы даследуюць / А. Падлужны // *Наша слова* – 1994. – № 40. – С. 3) будзе зроблена ў духу самастойнага развіцця беларускай мовы. Спадзяюся, што ў другім выданні слоўніка не будуць ужо паўтарацца недахопы першага выдання. Ад укладацельнікаў новага слоўніка чакаецца сур'ёзная навуковая апрацоўка лексікі такой беларускай літаратурнай мовы, якая павінна адпавядаць камунікацыйным патрэбам беларускага народа ў XXI ст.

(Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэр. міжнар. навук. канф. (22–24 кастрычніка 1997 г., г. Мінск) / адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч, Л. І. Сямешка). – Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 1998. – С. 5–9; Роднае слова. – 2001. – № 9. – С. 32–35)

3. Сацыяльныя і тэрытарыяльныя моўныя варыянты тыпу літаратурная мова і гаворкі

3.1. Літаратурная мова

На Заходнім Палессі пераважае руская літаратурная мова ва ўсіх публічных сферах камунікацыі, беларуская літаратурная мова мае таксама яшчэ пэўнае значэнне, у той час як польская і ўкраінская літаратурныя мовы захоўваюць толькі перыферыйнае значэнне для адпаведных меншасцей. Створаная аўтаномным рухам «Полісся» ў канцы 1980-х гг. палеская літаратурная мікрамова з'яўляецца адной з некалькіх русінскіх нестандартных (нелітаратурных) або прэстандартных (далітаратурных) моў, якія развіваліся ў якасці рэгіянальных адгалінаванняў украінскай мовы. Палескі рух пад кіраўніцтвам М. Шэляговіча імкнуўся не толькі да апісьменьвання лакальных гаворак у мэтах захавання фальклорнага пласта мовы, але да стварэння ўнармаванай, полівалентнай і функцыянальна дыферэнцыяванай палескай літаратурнай мовы, ужыванне якой павінна было б з'яўляцца абавязковым на тэрыторыі палескай аўтаноміі. Па меркаваннях дзеячаў «Полісся», палеская мова павінна была б канкуруваць з рускай і беларускай літаратурнымі мовамі ў сістэме адукацыі, у сродках масавай інфармацыі, у адміністрацыйным ужытку, а таксама ў сферах навукі і культуры. З розных прычын ужыванне палескай літаратурнай мовы, аднак, дасюль абмежавалася некалькімі сферамі: фальклору, мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, а таксама выкарыстання ў некаторых гуманітарных навуках. Аўтарытэтным даследчык палескай тэматыкі, напрыклад, М. Толстой (Толстой, Н. И. *Новый славянский литературный микроязык?* / Н. И. Толстой // *Res Philologica. Филологические исследования. Памяти академика Г. В. Степанова (1919-1986)*. – Москва–Ленинград, 1990. – С. 267) і А. Дулічэнка (Дуличенко, А. Д. *К лингвистическому осмыслению Полесья* / А. Д. Дуличенко // *ВШКТ*, 1990. – С. 12–13), выказваюцца за ўжыванне палескай мовы ў рэгіянальнай мастацкай літаратуры і фальклору, але адносяцца стрымана да пабудовы паўнацэннай шматфункцыянальнай літаратурнай мовы. Стварэнне палескай мікрамовы катэгарычна адхілялася колам беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў, таму што яны ўбачылі ў гэтым пагрозу сепаратысцкага развіцця з негатывнымі наступствамі для еднасці нацыі і дзяржавы.

3.2. Дыялекты

Ацэнкі стану і перспектывы заходнепалескіх гаворак супярэчлівыя і размытыя. Некаторыя філолагі, як, напрыклад, А. Пархач, Ф. Клімчук і І. Лучыц-Федарэц выказваюць перасцярогу адносна захавання і будучыні гэтых дыялектаў. Адмежаванне і падзел заходнепалескіх гаворак разглядаюцца беларускімі і ўкраінскімі мовазнаўцамі з розных пазіцый, якія абумоўлены часткова процілеглымі моўна-палітычнымі поглядамі, але часткова і недастатковым станам вывучанасці гэтых гаворак. У беларускіх дыялекталагічных працах, праўда, палеская дыялектная група звычайна адмяжоўваецца ад так

1. Заходнепалеская мова як самастойная мова або дыялект іншай этнамовы

У славістычным мовазнаўстве самастойнасць палескай мовы наогул не прызнаецца. Дыялекты Заходняга Палесся, асабліва загарадскія гаворкі, пераважна прымаюцца за частку цэласнага ўкраінскага дыялектнага арэала, які звязаны ўкраінска-беларускімі пераходнымі гаворкамі з дыялектным арэалам беларускай мовы. Аднак, па самаацэнцы пэўных колаў заходнепалескай інтэлігенцыі, заходнепалескія гаворкі з'яўляюцца самастойнай усходнеславянскай мовай, якую яны лічаць за родную мову. Такія носьбіты мовы лічаць сябе не членамі этнічнай групы ўкраінскай нацыі або эвентуальна беларускай нацыі, але лічаць сябе членамі самастойнай палескай нацыі (*Шелягович, М. У нашего дела – космический знак / М. Шелягович // Іншадумцы. Мыслящие иначе. – Минск, 1991. – С. 123–128*). Іншыя часткі заходнепалескага насельніцтва прымаюць заходнепалескую мову за гаворку ўкраінскай мовы або (радзей) беларускай мовы. У нашыя часы карэнныя жыхары Заходняга Палесся не прызнаны нацыянальнай меншасцю ні еўрапейскімі дзяржавамі, ні міжнароднымі арганізацыямі.

2. Двухмоўе

Частыя змены палітычных сістэм панавання і пагранічнае месцазнаходжанне Заходняга Палесся прывялі да таго, што для гэтага рэгіёна характэрна не аднамоўе, а двухмоўе і нават шматмоўе. На працягу гіторыі фарміраваліся розныя разнавіднасці двухмоўя: палеска-польскае, палеска-рускае, палеска-беларускае, палеска-ўкраінскае і палеска-яўрэйскае (*Климчук, Ф. Д. О разнообразиях билингвизма и полилингвизма (на материале южных районов Брестской области / Ф. Д. Климчук // Проблемы двуязычия и многоязычия. – Москва, 1972. – С. 268–274*). Цяпер у гэтым рэгіёне дамінуе палеска-рускі білінгвізм, іншыя ж разнавіднасці двухмоўя маюць параўнальна невялікае значэнне або зніклі амаль зусім. Высокая квота палеска-рускага двухмоўя суадносіцца з высокай доляй асіміляцыі мясцовага гарадскога насельніцтва. Русіфікацыя гарадоў Заходняга Палесся мае больш высокую ступень у параўнанні з іншымі гарадамі Брэсцкай вобласці. У мінулым сталае суіснаванне розных этнасаў на Заходнім Палессі спрычыніла распаўсюджанне розных нацыянальных літаратур (беларускай, ўкраінскай, польскай, яўрэйскай і рускай) і канкурэнцыю процілеглых культурных традыцый (усходняй – з выкарыстаннем царкоўнаславянскай мовы, і заходняй – з выкарыстаннем лацінскай). Гэта моўна-этнічная канкурэнцыя на Заходнім Палессі відавочна ўскладніла фарміраванне і кансалідацыю цэласнай нацыянальнай свядомасці заходніх палешукоў, і таму ім звычайна прыпісваецца толькі рэгіянальная (палеская, пінская) свядомасць.

лакальныя палескія гаворкі, але нават у прыватнай камунікацыі апошнім часам ужыванне палескіх гаворак значна абмежавалася ў выніку распаўсюджвання рускай мовы, як вынікае з матэрыялаў нядаўняга сацыялагічнага даследавання (*Дарашэвіч, Э. Факты – рэч упартая / Э. Дарашэвіч // ЛіМ. – 1995. – №40*). У публічных сферах камунікацыі (у палітыцы, адміністрацыі, войску, сістэме адукацыі, навучы, сродках масавай інфармацыі, кіно, тэатры, царкве) традыцыйна маюць перавагу чужыя мовы.

У рэгіянальнай палітыцы і адміністрацыі кіруючыя пасады займаюць, як і ў савецкія часы, рускамоўныя дзеячы, якія паходзяць з Усходняй Беларусі альбо Расіі, у той час як нешматлікія прадстаўнікі палескай інтэлігенцыі амаль не маюць уплыву ў названых сферах. У сістэме адукацыі пераважна ўжываецца руская мова, навучанне ж на базе беларускай і ўкраінскай мовы абмежавана некалькімі школамі або асобнымі класамі. Дзяржаўная палітыка адукацыі відавочна не ўлічвае пажаданняў насельніцтва, бо разам з тым, што за рускую мову, згодна з вынікамі апытання 1995 г., выказалася 65,1 %, навучанне на беларускай мове палічылі мэтазгодным 53,4 % (палескую падтрымалі толькі 5,9% удзельнікаў апытання) (*Дарашэвіч, Э. Факты – рэч упартая / Э. Дарашэвіч // ЛіМ. – 1995. – №40*). Яшчэ ў савецкі перыяд Брэст развівалася як вузаўскі горад, дзе амаль усе навуковыя дысцыпліны выкладаліся на рускай мове, і толькі некалькі гуманітарных прадметаў на беларускай мове. Палескі рух запатрабаваў стварэння так званага нацыянальнага «яцвяжскага» універсітэта і «яцвяжскага» даследча-адукацыйнага цэнтра на штат Акадэміі навук. Але дасюль выкарыстанне палескай мовы абмяжоўваецца некалькімі гуманітарнымі навуковымі дысцыплінамі, такімі, як філалогія, гісторыя і этнаграфія. Прэса, таксама як і лакальныя перадачы радыё ў Брэсце і Пінску, выкарыстоўвае рускую мову. Па меркаваннях дзеячаў палескага руху, створаная ім мова абавязкова павінна выкарыстоўвацца і ў сферы сродкаў масавай інфармацыі. У Брэсцкіх тэатрах спектаклі адбываюцца пераважна на рускай мове.

На Заходнім Палессі, сацыяльна і рэлігійна кансерватыўным, руская праваслаўная царква з'яўляецца найвялікшай рэлігійнай супольнасцю, якая здаўна ўжывае ў якасці літургічнай мовы царкоўнаславянскую, але ў казаннях, навучанні, унутрыцаркоўным адміністрацыйным ужытку выкарыстоўвае рускую мову. Розныя неапратэстанцкія царквы (евангелісты, баптысты, адвентысты), якія рэпрэзентуюць на тэрыторыі Заходняга Палесся другую па колькасці канфесію, выкарыстоўваюць у набажэнстве, рэлігійным друку і адміністрацыйным ужытку амаль выключна рускую мову. Рымска-каталіцкая царква, якая да апошняга часу мела нязначны ўплыў на Заходнім Палессі, з 1990-х гадоў відавочна пачала працаваць на карысць паланізацыі палескіх католікаў. Звязаная з Рымам грэка-каталіцкая царква засталася і пасля найноўшага беларускага адраджэння хутчэй за ўсё перыферыянай з'явай.

званага «галоўнага масіва беларускіх гаворак» (Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / рэд. Р. І. Аванесай. – Мінск, 1969. – К. 71, 75; Крывіцкі, А. А. Асноўны масіў беларускіх гаворак / А. А. Крывіцкі // *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. – Мінск, 1994. – С. 58), але не акцэнтуюцца ўвага на ўкраінскія характары брэсцка-пінскіх гаворак, які адназначна вынікае са шматлікіх ізаглас Дыялекталагічнага атласу беларускай мовы (1963). У той жа час украінскія дыялектолагі Г. Аркушын (Аркушин, Г. А. *Діалектнае членуванне Заходняга Полісся* // *ЖШТ*, 1990. – С. 63–65) і Л. Пархач (Пархач, О. *Проблема размежування білоруських та українських говорок – один із способів гармонізації міжнаціональних стосунків* // *Формум*, нр. 2. – Мінск, зіма 1995–1996. – С. 9–10) даказалі пры дапамозе Атласа ўкраінскай мовы (1984 – 1988), што заходнепалескія гаворкі, безумоўна, выяўляюць істотныя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя рысы, якія звязваюць іх з іншымі ўкраінскімі гаворкамі, а таксама з украінскай літаратурнай мовай. Дыялекталагічныя даследаванні апошняга часу і ўласныя меркаванні прывялі мяне да высновы, што тэзіс А. Дулічэнкі (Дуличенко, А. Д. *К лінгвістыческому осмыслению Полесья* / А. Д. Дуличенко // *ЖШТ*, 1990. – С. 11) і А. Палякова (Поляков, О. (Poljakov O.) *The West. Polesian written language* // *Miedzynarodowy kongres slawistow*. – Krakow, 1998. *Streszczenia referatow i komunikatow. Jezykoznavstwo*, Warszawa, 1998. – С. 113) пра тое, што Заходняе Палессе з'яўляецца этнамоўнай пераходнай зонай беларускай і ўкраінскай моў, не справядлівай, у прыватнасці, адносна загарадскіх гаворак.

4. Моўныя нормы

З літаратурных моў, якія ўжываюцца на Заходнім Палессі, толькі руская і польская мовы маюць стабільныя нормы, у той час як у беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах ёсць тэндэнцыі да моўных рэформ амаль на ўсіх узроўнях мовы. Нормы палескай пісьмовай мовы, якія маглі б быць прыдатнымі для ўсяго заходнепалескага рэгіёна Беларусі, Украіны і Польшчы, фактычна грунтуюцца, на думку Ф. Клімчука (Клімчук, Ф. Д. *Некаторыя моўныя праблемы Палесся* / Ф. Д. Клімчук // *ЖШТ*, 1990. – С. 9), на лакальных гаворках, якія выкарыстоўваюцца на поўдні раёнаў Іванава і Пінска. Асноўная частка палескіх моўных норм распрацавана М. Шэляговічам і В. Гарбачуком і практычна рэалізавана праз публікацыі ў газеце «Збудіне», якая выходзіла ў перыяд з 1989 па 1994 гг. У гэтым перыядычным выданні абмяркоўваліся арфаграфічныя, фанетычныя і марфалагічныя нормы, а таксама прапаноўваліся крытэрыі адбору лексічных адзінак. Нормы даволі часта выступаюць як варыянтныя, асабліва ў галіне арфаграфіі і фанетыкі, і не заўсёды сфармуляваны дакладна і паслядоўна. Сінтаксічныя і стылістычныя нормы дасюль наогул не распрацоўваліся.

5. Сферы камунікацыі

На Заходнім Палессі мовы-канкурэнты выказваюць значныя функцыянальныя адрозненні. У побытавай сферы доўгі час панавалі

МОВАЗНАЎЧАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ Ў «БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАТЫЦЫ ДЛЯ ШКОЛ» БРАЊІСЛАВА ТАРАШКЕВІЧА (ВІЛЬНЯ, 1918)

1. Утварэнне беларускай тэрміналогіі ў 1920-я гады

У Беларускай савецкай рэспубліцы, утворанай у студзені 1919 г., значны ўплыў мелі прыхільнікі культурнага адраджэння, якія ў 1920-я гг. дабіліся ўжывання беларускай мовы ва ўсіх грамадскіх сферах, асабліва ў сістэме школьнай адукацыі і навукі. У лютым 1921 г. у Мінску была ўтворана Навукова-тэрміналагічная камісія, якая прымала актыўны ўдзел у працы спачатку Народнага камісарыята адукацыі, а потым з 1922–1929 гг. у Інстытуце беларускай культуры і ў 1929–1930 гг. – у Беларускай акадэміі навук. Першыя вынікі тэрміналагічнай працы як дыскусійны матэрыял былі апублікаваны ў 1921–1922 гг. у «*Вестнику Народного комиссариата просвещения ССРБ*» у выглядзе невялікага тэрміналагічнага слоўніка па розных навуковых дысцыплінах. У адзначаным часопісе (1921, № 1, 11–18) былі зафіксаваны таксама граматычныя тэрміны. У 1922–1930 гг. пад агульнай назвай *Беларуская навуковая тэрміналогія* былі надрукаваны 24 тэрміналагічныя зборнікі ў форме руска-беларускіх слоўнікаў, якія ўтрымлівалі каля 40 000 тэрмінаў розных навуковых галін і былі задуманы як праекты для абмеркавання. Том № 15 гэтай серыі за 1927 г. утрымлівае *Слоўнік граматычна-лінгвістычны. Праект* (78 старонак). У тэрміналагічнай рабоце прымалі ўдзел розныя вучоныя, а таксама такія вядомыя пісьменнікі і філолагі, як Янка Купала, Якуб Колас, Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч і Мікола Байкоў. Беларускія тэрміналагі пры складанні тэрміналагічных зборнікаў арыентаваліся на сістэму і паняццёвыя фонды рускай спецыяльнай тэрміналогіі.

Прынцыпамі тагачаснай тэрміналогіі былі выбраны тэрміналогізацыя беларускіх народных сродкаў і сродкаў жывога маўлення, стрыманасць у адносінах да інтэрнацыянальных тэрмінаў, стварэнне неалагізмаў і размежаванне тэрміналагічных прататыпаў рускай мовы. Аўтары тэрміналагічных праектаў ужо тады ўсведамлялі, што толькі частка іх прапаноў будзе станоўча ўспрынята грамадствам і замацуецца ў беларускай навуковай мове, значная ж колькасць тэрмінаў выявіцца як штучная, непрыдатная і чужародная моўнай сістэме. Далейшай распрацоўцы і ўдасканаленню беларускай тэрміналогіі перашкодзілі сталінскія рэпрэсіі ў адносінах да прадстаўнікоў беларускай навукі 1930-х гадоў. Усе выдадзеныя ў 1920-я гг. тэрміналагічныя слоўнікі былі забароненыя, аднак многія тэрміны захаваліся, таму што яны ўжо сталі трывалай састаўной часткай розных тэрміналагічных сістэм і да сённяшняга часу выкарыстоўваюцца ў адпаведных спецыяльных дысцыплінах (Шакун, 1995, 191–198; Антанюк, 1994, 570).

6. Высновы

Гуманітарныя навуковыя дысцыпліны, такія як мовазнаўства, гісторыяграфія і этнаграфія, з прычыны сваіх розных навукowych падыходаў і метадаў адносна Заходняга Палесся прыходзяць да супрацьлеглых вынікаў даследавання. У мовазнаўчай славістыцы заходнепалескія гаворкі не прымаюцца за самастойную ўсходнеславянскую мову з прычыны пераважных канвергенцый з украінскімі гаворкамі і ўкраінскай літаратурнай мовай, нягледзячы на тое, што значная частка палешукоў лічыць палескую мову роднай. Ранейшыя шматлікія варыянты білінгвізма і мультылінгвізма жыхароў Заходняга Палесся амаль цалкам заменены ў цяперашні час палеска-рускім білінгвізмам, які пазней, магчыма, мог бы перайсці ў рускае аднамоўе, у выніку таго, што не толькі суседнія славянскія літаратурныя мовы (польская, украінская, беларуская), веданне якіх было распаўсюджана на Заходнім Палессі, але таксама і заходнепалескія гаворкі функцыянальна ўсё больш замяняюцца рускай мовай.

Палеская пісьмовая мова ў заходняй славістыцы ўспрымаецца як адна з 13 славянскіх літаратурных мікрамоў. Спраба ўвядзення палескай мовы як афіцыйнай у аўтаномным рэгіёне Заходняга Палесся відавочна не ўдавалася з прычыны недастатковай функцыянальнасці і ўнармаванасці мовы. Перспектывы палескай літаратурнай мовы на сённяшні дзень падаюцца досыць неакрэсленымі. Яе лёс будзе залежаць у першую чаргу ад дзяржаўнай моўнай і нацыянальнай палітыкі, а таксама ад палітычнай волі і свядомасці насельніцтва Заходняга Палесся.

(Язык и социум: материалы III междунар. науч. конф. (4-5 декабря 1998 г., г. Минск). – Минск, 2000. – С. 26-32)

і апублікаваны ў Вільні. Абедазьве надрукаваныя граматыкі Тарашкевіча і Пачобкі былі выдадзены, уласна кажучы, з дазволу тагачаснай нямецкай ваеннай адміністрацыі (Gutschmidt, 1999, 193). Усе тры граматыкі напісаны ў польска-чэшскай графічнай сістэме, якая складалася ў лацінамоўных публікацыях перыяду газеты «Наша ніва» (1906 – 1915). Выкарыстоўваючы традыцыю двухалфавітнага друкавання «Нашай нівы», Тарашкевіч першае выданне сваёй граматыкі ажыццявіў на лацініцы і кірыліцы (пазнейшыя выданні выйшлі толькі на кірыліцы). Школьныя граматыкі адразу ж сталі выкарыстоўвацца на практыцы, таму што прыхільнікамі нацыянальнага і культурнага адраджэння Беларусі ўдалося ў час Першай сусветнай вайны арганізаваць каля 300 школ з беларускай мовай навучання (У 1863–1917 гг. у Расійскай імперыі беларуская мова ў школе і афіцыйным справаводстве была забаронена. Таму і публікацыя беларускай граматыкі перад Першай сусветнай вайной не магла ажыццявіцца) (Gutschmidt, 1999, 194).

У спецыяльнай літаратуры існуе адзіная думка, што граматыка Тарашкевіча ў параўнанні з іншымі тагачаснымі працамі была самай значнай і ўдалай. Каштоўнасць гэтай працы была ў тым, што аўтар яе меў салідную навукова-моўную адукацыю; агульная сістэма беларускай літаратурнай мовы (у тым ліку арфаграфія і пунктуацыя) грунтавалася на тагачаснай літаратурна-моўнай традыцыі і такім чынам садзейнічала замацаванню і развіццю нормаў беларускай літаратурнай мовы. Значэнне і папулярнасць гэтай граматыкі пацвярджаецца тым, што яна ў першыя гады адраджэння вытрымала пяць выданняў (Вільня, 1918–1929), і нават у час Другой сусветнай вайны выйшла шостае выданне (Мінск 1943) (У Савецкім Саюзе граматыка Тарашкевіча ў 1930-я гг., а таксама ў перыяд 1944–1989 гг. была забаронена, да 1939 г. яна выкарыстоўвалася ў Заходняй Беларусі. Беларуская эміграцыя ў Заходняй Еўропе і Амерыцы кіруецца граматыкай Тарашкевіча і ў нашы дні. Нават у час кароткага культурнага адраджэння 1989–1994 гг. у Беларусі граматыка Тарашкевіча для нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі выкарыстоўвалася як сімвал і напрамак беларускай літаратурнай мовы). Акрамя таго, пятае выданне граматыкі (1929) было апублікавана факсімільна ў Мінску ў 1991 г.

4. Б. Тарашкевіч як стваральнік і кадыфікатар беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі

У навуковай літаратуры Тарашкевіч лічыцца не толькі складальнікам грунтоўнай граматыкі беларускай мовы, але і адначасова важнейшым кадыфікатарам і прапагандыстам беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Сярод спецыялістаў няма адзінства аб тым, ці былі ім ужыты для апісання сістэмы беларускай літаратурнай мовы ўласныя тэрміны, ці ён мог карыстацца іншымі тэрміналагічнымі ўзорамі. Як правіла, у навуковай літаратуры Тарашкевіч лічыцца стваральнікам сучаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Аднак такое разуменне далёка не поўнаасцю раскрывае спецыфіку ўтварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Адзін з такіх тэзісаў

Б. А. Тарашкевіч нарадзіўся ў 1892 г. у вёсцы Мачулішкі (сённяшняя Літва), вучыўся ў 1910–1916 гг. на гісторыка-філалагічным факультэце Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. Ужо ў 1913 г., калі Тарашкевіч быў студэнтам толькі трэцяга курса, паэт Янка Купала ад імя Віленскага беларускага выдавецкага таварыства прапанаваў яму скласці граматыку беларускай мовы. Акадэмік А. А. Шахматаў не толькі падтрымаў свайго вучня, але і кансультаваў яго пры стварэнні граматыкі. Граматычная канцэпцыя Тарашкевіча па апісанні характэрных рыс беларускай літаратурнай мовы грунтавалася, па зразумелых прычынах, на канцэпцыі тэорыі мовы свайго настаўніка (Яновіч, 1982, 12). Пры гэтым аўтару таксама дапамагаў заснавальнік беларускай філалогіі акадэмік Я. Ф. Карскі. Сфармуляваная простымі словамі, але складзеная на высокім навукова-метадычным узроўні граматыка адпавядала надзённым патрабаванням беларускай выдавецкай справы і адукацыі. У сваёй працы Тарашкевіч выйшаў за межы традыцыйнага для тагачаснага мовазнаўства ўласна граматычнага вучэння – марфалогіі і сінтаксіса. Яго граматыка складаецца з раздзелаў, прысвечаных фанетыцы, часцінам мовы, словаўтварэнню, арфаграфіі і сінтаксісу. Такім чынам, былі ахарактарызаваны ўсе ўзроўні моўнай сістэмы з пункту гледжання нормы і правапісу. Пры фармуліраванні фанетычных і граматычных нормаў Тарашкевіч абапіраўся на літаратурныя публікацыі, якія адлюстроўвалі фанетычныя і граматычныя асаблівасці цэнтральнабеларускіх (сяроднебеларускіх) гаворак (Шакун, 1994, 81–82). Граматыка Тарашкевіча (Вільна, 1918) стала ўзорам для другіх аўтараў, сярод якіх выдзяляецца *Практычная граматыка беларускай мовы* Я. Лёсіка (1921). Тарашкевіч, які распрацаваў сваю граматыку для школ, на пачатку 1920-х гг. меркаваўся скласці «больш дасканалую і навуковую граматыку беларускай мовы» (Т. 1921, 4; прадмова), але ажыццявіць сваю задуму ён не змог.

3. Граматыка Тарашкевіча ў кантэксце сучаснай граматыкаграфіі

У 1915–1918 гг., фактычна ў час Першай сусветнай вайны, узніклі першыя граматыкі і падручнікі (прафесар-славіст Р. Абіхт і беларускі філолаг Я. Станкевіч надрукавалі сумесна школьную граматыку *Prosy sposab slacca i karotkim čace hramatnym* (Breslau, 1918), у якой была зроблена спроба сістэматызацыі прынцыпаў фанетыкі, арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы) беларускай літаратурнай мовы: рукапісная *Bielaruskaja hramatyka* (Č. i. Fonetyka i etymologija). Гэтая яшчэ не апублікаваная граматыка стала для аўтара асновай для яго заняткаў беларускай мовай на настаўніцкіх курсах у Вільні ў 1915–1916 гг. Публікацыя гэтага рукапісу рыхтуецца К. Гутшмітам (Берлін). А. Луцкевіча (Вільна, 1916), «*Hramatyka bielaruskaj mowy*» Б. Пачобкі (Вільна, 1918), «*Bielaruskaja hramatyka dla szkoł*»/ «*Беларуская граматыка для школ*» (Вільна, 1918) Б. Тарашкевіча. Гэтыя першыя беларускія граматыкі маюць шмат агульнага, паколькі ўсе яны былі задуманыя як школьныя падручнікі, былі напісаны лацініцай

значны ўклад у станаўленне і развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ўнёс Я. Станкевіч) унеслі іншыя вядомыя філолагі 1916–1929 гадоў, граматысты і лексікаграфы, і наколькі істотна адрознівалася лінгвістычная тэрміналогія асобных аўтараў (апублікаваны К. Гутшмітам артыкул «*Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы?*» (1999, 193–199) і яго працытаны на Міжнародным кангрэсе беларусістаў (Мінск, 7–8 чэрвеня 2005 г.) даклад «*Граматычная тэрміналогія ў граматыцы Антона Луцкевіча ў параўнанні з сучаснымі граматыкамі беларускай, польскай, украінскай і расійскай моў*» засведчылі той факт, што лінгвістычная тэрміналогія ў Тарашкевіча і Луцкевіча істотных адрозненняў не мае). Некаторыя тагачасныя філолагі, як А. Лёсік, А. Смоліч і М. Байкоў, у падрабязных рэцэнзіях выказалі крытычныя заўвагі па беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Шматлікія перавыданні і новыя выданні работ тагачаснага пакалення філолагаў (у гэтай сувязі можна прывесці наступныя публікацыі: Я. Лёсік. Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. (Менск, 1926; перавыд. 1995); М. Байкоў. Беларускарасійскі слоўнік. (Менск, 1926; перавыд. 1993); В. Ластоўскі. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. (Коўна, 1924; перавыд. 1991); Выбраныя навуковыя працы С. М. Некрашэвіча. Да 120-годдзя з дня нараджэння. (Мінск, 2004); Я. Станкевіч. Беларускарасійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. (Нью-Йорк і інш.); Я. Станкевіч: Збор твораў у двух тамах. Т. 1–2. (Менск, 2002) маглі б сёння даць надзейную аснову для разумення як праблем пачатковага этапу развіцця беларускай тэрміналогіі, так і спецыфікі лінгвістычных тэрмінаў Тарашкевіча ў рэчышчы функцыянавання сучаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

6. Стан даследавання

У нешматлікіх навукова-тэрміналагічных манаграфіях можна знайсці толькі агульную інфармацыю аб спецыяльнай тэрміналогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы адносна яе храналагічнай і генетычнай дыферэнцыяцыі, граматычнай і семантычнай спецыфікі, а таксама інтэрнацыяналізацыі і уніфікацыі (Антанюк, 2002). Па беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі няма спецыяльных манаграфій, акрамя некаторых аўтарэфератаў філалагічных дысертацый і шматлікіх артыкулаў. Гэтыя публікацыі з'яўляюцца галоўным чынам кантрастыўнымі даследаваннямі па тыпалогіі, структуры, выкарыстанню, семантыцы, марфалогіі і словаўтварэнню сучаснай рускай і беларускай граматычнай тэрміналогіі (Гвоздовіч, 1984, 1985а, 1985б, 1986; Власов, 1988), або ў іх разглядаюцца пытанні рэгулявання, мадэрнізацыі і сістэматызацыі сённяшняй беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі (Антанюк, 1984). Тагачасныя крыніцы і сацыялінгвістычныя праблемы ўтварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогія першых дзесяцігоддзяў XX стагоддзя разглядаюцца толькі ў некаторых публікацыях (Красней, 1969а, 1969б; Плотнікава, 1995; Дарафеева, 1997; Запрудскі, 2005). Спецыяльных публікацый па тэме нашага даследавання да гэтага часу няма.

ігнаруе ўсе іншыя фактары, якія змаглі аказаць уплыў на ўтварэнне і развіццё тэрміналагічнай сістэмы беларускай граматыкі. Гэта: выдавецкая і публіцыстычная традыцыя нашаніўскага перыяду (пасля выдання слоўніка «Мова «Нашай нівы» (Т.1: Мінск, 2005) стаў магчымым аналіз тагачаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі), навукова-папулярныя філалагічныя публікацыі таго часу, практыка перакладу ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі, магчымыя кантакты Тарашкевіча з іншымі аўтарамі граматык і падручнікаў па беларускай мове, а таксама навуковая праца і аўтарытэт акадэміка Я. Ф. Карскага. З-за моўна-палітычных прычын наўрад ці мог Карскі у перадваенны час апублікаваць свае асноватворныя працы па беларускаму мовазнаўству на рускай ці польскай мовах. Можна меркаваць, што ў вусным і спецыялізаваным асяроддзі з прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі, найперш выдаўцамі, філосафамі, публіцыстамі і настаўнікамі, Карскі мог выпрацаваць асновы беларускай навукова-лінгвістычнай тэрміналогіі. Так, у прадмове да сваёй граматыкі (Т., 1921, 3) Тарашкевіч узгадвае, што яго спягадлівы зямляк, член Акадэміі Я. Карскі... *«прагледзіў маю працу і даў вялікую частку беларускай граматычнай тэрміналогіі»*. Гэтая заўвага ў тэксце прадмовы можа сведчыць аб тым, што Тарашкевіч самастойна распрацаваў толькі пэўную частку беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі для першага выдання сваёй граматыкі, а большую частку спецыяльных тэрмінаў мог пераняць у ранейшых і тагачасных філалагаў. Высветленне гэтага пытання пакуль што застаецца невырашанай праблемай даследавання. Гэтак жа чынам усё яшчэ не зусім зразумела, хто з беларускіх граматыстаў першым ужываў сённяшнія агульнапрынятыя лінгвістычныя тэрміны.

5. Выданні граматыкі Тарашкевіча

Граматыка Тарашкевіча вытрымала шэсць выданняў, прычым першае выданне выйшла ў дзвюх графічных версіях. Выкарыстаныя для даследавання два выданні – чацвёртае (Мінск–Вільна–Берлін, 1921) і пятае (Вільна, 1929; у тэксце скарачана цытуюцца Т., 1921 і Т., 1929) – значна адрозніваюцца па свайму аб'ёму, будове і тэрміналогіі, хоць змест гэтых выданняў амаль аднолькавы. Пятае выданне граматыкі мае два вучэбныя раздзелы, пры гэтым у першым раздзеле толькі паведамляюцца граматычныя асновы, у другім жа раздзеле палажэнні граматыкі падаюцца больш паглыблена. Чацвёртае выданне (Т., 1921) – гэта невялічкі школьны даведнік (62 старонкі), у якім прыводзяцца толькі асновы беларускай граматычнай тэрміналогіі. Пятае, перапрацаванае і дапоўненае выданне (Т., 1929), апошняе рэдагаванае самім аўтарам, наадварот, мае больш чым падвоены памер (132 старонкі) і ўтрымлівае адпаведна большы аб'ём тэрміналагічнай лексікі. У прадмове да пятага выдання, на вялікі жаль, няма нікага ўказання аўтара наконт таго, ці стварыў ён сам шматлікія новыя тэрміны, ці ён абавязаны іншым крыніцам, і чаму ён многія тэрміны чацвёртага выдання замяніў эквівалентнымі новымі выразамі. Адсюль не зусім зразумела, які ўклад у развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі (на думку В. Вячоркі і С. Шупы (1994, 531),

У пашыраным пятым выданні граматыкі (Вільна, 1929) да 192 тэрмінаў чацвёртага выдання далучаюцца яшчэ 136 новых тэрмінаў, з галіны марфалогіі (60), сінтаксіса (24) фанетыкі і акцэнталогіі (16), арфаграфіі і пунктуацыі (15), семантыкі і лексікалогіі (12), словаўтварэння (6) і 3 агульнамоўныя тэрміны. У пятым выданні многія тэрміны былі ўдакладнены і дыферэнцыраваны. Напрыклад, некаторыя часціны мовы і тыпы сказаў былі не толькі прыведзены, але і дэталёва класіфікаваны (лічэбнік; колькасны, зборны, дробавы, неазначальны; сказ; аб'яшчальны 'агавядальны', пыталны, клічны, зложана-злучаны 'складаназлучаны' зложана-залежны складана-залежны'). Сярод новаўведзеных 136 тэрмінаў выдзяляюцца 47 лексічных дублетаў (імя *прадметнае/прадметнік* 'назоўнік', *замена/чарадаванне* 'чаргаванне', *недаказ/многакроп'е* 'шматкроп'е') і нават трыплеты (*азбука/альфавэт/абэцазда*). Чатыры новыя тэрміны выступаюць як полісемныя (*прыслоўе* 'прыслоўе, часціца', *клічнік* 'выклічны, клічнік'). Пры дапрацоўцы чацвёртага выдання у 36 выпадках Тарашкевіч унёс тэрміналагічныя змены, якія стала замацаваліся ў пятым выданні граматыкі (*займа* > *займеннік*, *скажынік* > *выказнік*, *скобка* > *дужкі*, *дзеяслоўная прымета* > *дзеяслоўны прыметнік/дзеяпрыметнік*).

Пры параўнанні абодвух выданняў граматык 1921 і 1929 гг. выяўляюцца розныя тэрміналагічныя змены: тэрмін замяняецца іншым спецыяльным выразам (*вымова* > *выгавар* 'вымаўленне'); бясуфіксныя тэрміны становяцца суфіксальнаўтворанымі (*займа* > *займеннік*; тэрмін замяняецца дублетам той жа асновы (*злуч* > *злучнік/злучнае слова*; два тэрміналагічныя дублеты замяняюцца адным тэрмінам (*літара/буква* > *літара*; дэрыват замяняецца іншым дэрыватам (*частка* > *дапаможнік* 'часціца'); сінтагма замяняецца дэрыватам (*неазначальная форма/неазначальны лад дзеяслова* > *неазначальнік* 'інфінітыў'), рускі тэрмін саступае месца беларускаму эквіваленту (*чысло* > *лічэбнік*) і наадварот, беларускі неалагізм замяняецца рускім тэрмінам (*прыйма* > *прадлог*). Пры гэтым у новых тэрмінах назіраецца змена родавай прыналежнасці (*дзеяслоўм р.* > *дзеяслова н. р.*), змяняецца месца наіску (*карэнь* > *корань*).

Аналіз тэрміналагічных адзінак абодвух выданняў граматыкі Тарашкевіча сведчыць аб розных працэсах утварэння беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі на ўсіх структурных узроўнях яе: лексікі, семантыкі, словаўтварэння, сінтаксісу і марфалогіі, а таксама фанетыкі, акцэнталогіі, арфаграфіі і пунктуацыі. Гэтыя працэсы ўтварэння тэрміналогіі ў далейшым будуць прааналізаваны больш дэталёва (з-за недахопу месца прыводзіцца толькі невялікая частка зарэгістраванага матэрыялу).

9. Лексічныя запазычанні

У абодвух выданнях даследуемай граматыкі сустракаецца адносна нязначная колькасць тэрмінаў, якія з улічэннем можна аднесці да разраду запазычанняў. Беларускія лінгвістычныя тэрміны як лексічныя запазычанні паводле генетычна-этымалагічнага крытэрыя падзяляюцца на інтэрнацыяналізмы (лацінізмы, грэцызмы), русізмы,

7. Мэта і метады даследавання

Мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца параўнанне беларускай лінгвістычнай лексікі Тарашкевіча з эквівалентнай тэрміналогіяй рускай, украінскай, польскай і лацінскай моў, вызначэнне прынцыпаў, якімі кіраваўся Тарашкевіч пры распрацоўцы беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, і якія галоўныя механізмы і тэндэнцыі дзейнічалі пры яе станаўленні і развіцці ў 1920 – х гг. Даследаванне беларускай граматычнай тэрміналогіі ажыццяўляецца адносна храналогіі, статыстыкі і этымалогіі, а таксама ў дачыненні да моўнай сістэмы (дыферэнцыяцыя лексікі і семантыкі, словаўтварэнне, сінтаксіс, марфалогія, акцэнтацыя). Асабліва ўвага пры гэтым надаецца даследаванню працэсаў лексічных запазычанняў, калькіравання і семантычнаму запазычанню, а таксама афіксальнаму і сінтаксічнаму афармленню тэрмінаў.

8. Статыстычныя дадзеныя

У чацвёртым выданні аналізуемай граматыкі (Вільна, 1921) зафіксавана ў агульнай колькасці 192 лінгвістычныя тэрміны, з якіх 90 адносяцца да марфалогіі, 39 – фанетыкі і акцэнталогіі, 29 – сінтаксісу, 18 – арфаграфіі і пунктуацыі, 9 – словаўтварэнню, 7 – мове ў цэлым, і толькі 3 – лексікалогіі. Гэты падзел тэрмінаў на моўныя субсістэмы выразна паказвае, што Тарашкевіч адносна дакладна распрацаваў тэрміналогію ў галіне марфалогіі, фанетыкі і сінтаксісу, і менш поўна – у дачыненні да словаўтварэння і лексікалогіі. У раздзелах па марфалогіі сустракаюцца назвы часцін мовы (*прымета* 'прыметнік', *дзеяслоў* 'дзеяслоў', *злуч* 'злучнік'), у вучэнні аб флексіях – *скланеньне* 'скланенне', *спражэнне* 'спражэнне', *прыраўнаванне* 'параўнанне', такія граматычныя катэгорыі, як *трыванне* 'дзеяслоўная форма', *стан дзеяслова* 'стан дзеяслова', *лік* 'лік', тэрміны, звязаныя з марфемнай будовай слова – *канчатак* 'канчатак', *устаўка* 'суфікс'. У раздзелах па фанетыцы і акцэнталогіі сустракаюцца абазначэнні, якія датычацца падзелу гукавой сістэмы, класіфікацыі зычных і яе карэляцыі (*гук* 'гук', *зычны* 'зычны гук', *сыначы зычны* 'шыпячы зычны'), акцэнтнай і складовай сістэмы (*націск* 'націск', *склад* 'склад'), а таксама спецыфікі беларускага вымаўлення (*прыдыханне* 'пратэза', *аканне*, *дзеканне*, *цеканне*). Уведзеныя Тарашкевічам сінтаксічныя тэрміны датычацца найперш вучэння аб тыпах сказа (*сказ* 'сказ', *незалежны сказ* 'галоўны сказ', *сказ азначэння* 'атрыбутыўны сказ') і членаў сказа (*дзейнік* 'дзейнік', *сказнік* 'выказнік', *акалічнасць* 'акалічнасць'). У раздзеле па арфаграфіі і пунктуацыі Тарашкевіч прыводзіць галоўным чынам арфаграфічныя правілы і знакі прыпынку (*працяжнік* 'працяжнік', *клічнік* 'клічнік', *чужаслоў* 'кавычкі'). Да нешматлікіх тэрмінаў па словаўтварэнню і лексікалогіі адносяцца паняцці дэрывацыі і кампазіцыі (*дзеяслоўнае імя* 'аддзеяслоўны назоўнік', *складанае чысло* 'складаны лічэбнік'). Сярод 192 тэрміналагічных адзінак 12 з'яўляюцца лексічнымі дублетаў (*зык/гук* 'гук', *зычны/сугалосны* 'зычны', *залежны/пасыўны стан* 'залежны стан') і 3 – полісемныя тэрміны (*прыйма* 'прыназоўнік; прэфікс').

10. Семантичнае запазычанне інтэрлексем

Агульная моўная спадчына і інтэнсіўныя моўныя кантакты прывялі да таго, што ў двох і больш славянскіх мовах выкарыстоўваюцца лексічныя запазычанні прыблізна аднолькавага значэння, якое перадаецца дзякуючы ідэнтыфікацыі каранёвай марфемы і адпаведнай словаўтваральнай структуры. Тэрміналагізаваныя славянскія інтэрлексемны, зразумела, істотна палічаюць перадачу граматычнага значэння адпаведнай беларускай інтэрлексеме ў працэсе ўтварэння тэрмінаў. У даследаванай граматыцы выяўлена каля 15 прыкладаў, дзе і ўстаноўлена тэрміналогізацыя інтэрлексемны ў адной ці іншых славянскіх мовах, што дазваляе ўключыць яе (інтэрлексему) у беларускую тэрміналагічную сістэму (параўн.: бел. *аснова* = руск., укр. *основа*; польск. *osnowa* (тэрміналагічны эквівалент: польск. *temat*); бел. *род* = руск. *род*, укр. *ród*, польск. *ród* (тэрміналагічны эквівалент: польск. *rodzaj gramatyczny*). Прыведзеныя беларускія тэрміны паказваюць, што граматычнае запазычванне адбываецца з рускай і ўкраінскай мовы, а не з польскай мовы. У другім выпадку тэрміналагічнае запазычванне адбываецца з польскай, а не з украінскай мовы. (Параўн. бел. *згода* = польск. *zgoda* (адпаведна *zgodz*; укр. *згода* – эквівалентны тэрмін *узгодження*). Дзякуючы такога роду мультылінгвальных унутрыславянскаму моўнаму параўнанню, можна даволі дакладна вызначыць, з якой славянскай мовы на беларускую паралельную інтэрлексему было перанесена канкрэтнае тэрміналагічнае значэнне.

11. Тэрміналогізацыя інтэрлексем

У граматыцы для школ Тарашкевіча выяўляецца каля 20 усходнеславянскіх-польскіх інтэрлексем, якія толькі ў беларускай мове тэрміналагізаваліся. Беларускае лексічнае адзінства з'яўляецца полісэматычным, таму што яно мае агульнае і прафесійна-моўнае значэнне, астатнія славянскія інтэрлексемны, у прынцыпе, наадварот, – монасэматыя: яны выкарыстоўваюцца толькі ў агульналітаратурнай мове, а не як спецыяльныя тэрміны. У такім выпадку адбываецца тэрміналогізацыя інтэрлексемны як арыгінальны працэс утварэння беларускай тэрміналогіі без семантычнай падтрымкі паралельных славянскіх інтэрлексем. Абмежаванне беларускіх тэрмінаў фармальна ідэнтычнай лексікай іншых славянскіх моў, значыць, дасягаецца на семантычным узроўні, а не на словаўтваральным (напрыклад, з дапамогай дывергентных афіксаў). Эквівалентнае лінгвістычнае тэрміналагічнае значэнне выражаецца ў іншых славянскіх тэрміналогіях або праз асноваканвергентны, ці афіксальна-дывергентны дэрыват (параўн. польск. *okoliczność* 'акалічнасць' (як стан) і *okolicznik* 'акалічнасць' (як тэрмін), або ўвогуле іншымі лексічнымі адзінкамі (г. зн. іншай асновай слова або іншымі суфіксамі). Напрыклад: бел. *гук*, польск. *hluk*, укр. *гук* (параўн. тэрміналагічныя эквіваленты: польск. *dźwięk*, укр., руск. *звук*); бел. *лад*, руск., укр. *лад*, польск. *ład* (параўн. эквівалентны тэрмін: руск. *наклонение*, укр. *спосіб*, польск. *tryb*),

паланізмы і ўкраінізмы. У сваёй граматыцы для школ Тарашкевіч, верагодна, зыходзячы з педагагічных задач, па магчымасці стараўся пазбягаць спецыяльных інтэрнацыянальных выразаў. Акрамя таго, па моўна-палітычных прычынах ён імкнуўся абмежаваць колькасць запазычаных слоў з суседніх славянскіх моў. Тарашкевіч выкарыстаў толькі некаторыя інтэрнацыяналізмы (*граматыка, этымолёгія, тэрмінолёгія, інтонацыя, пункт*), для якіх ён не змог знайсці адпаведных заменнікаў. Да некаторых інтэрнацыяналізмаў ён падабраў мясцовыя дублетныя назвы (*фонетычны/гукавы, прэфікс/прыстаўка, актыўны/дзейны стан*), верагодна спадзеючыся, што беларускі неалагізм зможа ўзяць верх над інтэрнацыяналізмам. У асобных выпадках Тарашкевіч стараўся найбольш ужывальныя інтэрнацыянальныя тэрміны замяніць беларускімі неалагізмамі (*разумовае слова* 'абстрактнае слова', *пачуццёвае слова* 'канкрэтнае слова', *прадметнік* толькі *множнага ліку* 'множналікавы назоўнік', *навука* аб сказе 'вучэнне аб сказе, сінтаксіс'). Граматычныя інтэрнацыяналізмы, як правіла, запазычаны не непасрэдна з класічных моў, а праз рускае ці польскае пасрадніцтва, аб чым сведчаць асобныя фанетычныя прыметы (бел. *этымолёгія, морфолёгія, тэрмінолёгія* < польск. *etymologia, morfologia, terminologia*).

Як несумненныя лексічныя русізмы можна класіфікаваць толькі некаторыя тэрміны, сярод якіх *скланенне, спражэнне, чарадаванне, прадлог, скобі*. У той жа час многія іншыя тэрміны можна разглядаць і як лексічныя русізмы, так і беларускія ўтварэнні (па рускай мадэлі) са спецыфічнымі значэннямі, калі ідэнтычныя лексічныя і афіксальныя элементы ў абедзвюх мовах ужываюцца ў неспецыфічных кантэкстах (*прыстаўка*, рус. *приставка*; *плаўны*, рус. *плавный*; *прыдыханне*, рус. *придыхание*; *звонкія/глухія зычныя*, рус. *звонкие/глухие согласные*). Да тэрміналагічных русізмаў, несумненна, адносяцца *аканьне, яканьне, дзеканьне, цеканьне*, таму што яны былі агульнапрынятымі ў рускай дыялекталогіі на мяжы двух стагоддзяў. Лексічнымі паланізмамі таксама лічацца толькі некаторыя тэрміны (*лічэбнік* < польск. *liczebnik*, *час (за)прошлы* < польск. *czas (za)przeszły*, *сычачы* < польск. *sy czący*, *літара* < польск. *litera*, *падвойны* < польск. *podwójny*). Некаторыя ўтварэнні, нарэшце, можна лічыць лексічнымі ўкраінізмамі (*дзяслоў/дзяслова* < укр. *дієслово*). Паколькі лінгвістычная тэрміналогія рускай і польскай моў была сфарміравана на працягу XIX стагоддзя, як і эквівалентная тэрміналогія ўкраінскай мовы, можна зрабіць вывад, што славянскія тэрміны, якія ў беларускай і рускай/польскай/ўкраінскай мовах мелі аднолькавыя каранёвыя марфемы і ідэнтычныя афіксальныя элементы, хутчэй успрымаюцца як запазычаныя з суседніх славянскіх моў (запазычаныя тэрміны ў беларускай мове з рускай, ўкраінскай і польскай моў Ю. Б. Дарафеева (1997, 30) называе *славянізмамі*, аднак мы пазбягаем ужываць гэтую намінацыю, таму што пад славянізмамі звычайна разумеюцца царкоўна-славянская лексіка), чым запазычаныя па замежнаму ўзору або ўвогуле як паралельныя самастойныя ўтварэнні на беларускай аснове.

назіраецца пры такім параўнанні тэрмінаў, паказвае на тое, якая мова паслужыла ўзорам для беларускага тэрміна або якая мова прымалася пад увагу менш, чым мадэль для ўтварэння тэрмінаў. Вынікі такога мульцілатэральнага ўнутрымоўнага параўнання абумоўлены не толькі пэўнымі структурамі і традыцыямі блізкароднасных моў, але і моўна-палітычнымі адносінамі аўтара тэрміналагічнай адзінкі, якая з'явілася дзякуючы пэўнай тэрміналагічнай мадэлі. Розныя лінгвістычныя тэрміны беларускай і ўкраінскай моў фактычна супадаюць з пункту гледжання марфемнага члянэння (аснова, афікс) і сінтаксічнай структуры (сінтагма або дэрыват): бел. *часыціна мовы* = укр. *частина мови* < lat. *pars orationis*; бел. *займеньнік* ≠ *займенник* < lat. *pronomen*, бел. *цяперашні час* = укр. *теперішній час* < lat. *praesens*; бел. *давальны склон* = укр. *давальний відмінок* < lat. *dativus*. Некаторыя тагачасныя беларускія навукоўцы, як географ-мовазвед П. А. Бузук, які вучыўся на Украіне, працавалі над беларуска-ўкраінскімі моўнымі кантактамі і падтрымлівалі цесныя сувязі з ўкраінскімі калегамі, таму раней утвораныя ўкраінскія граматычныя тэрміны маглі паслужыць прыкладам для беларускіх філолагаў пры стварэнні ўласнай лінгвістычнай тэрміналогіі.

13. 2 Мультылатэральная калька з грэчаскай мовы

Пэўная колькасць беларускіх граматычных тэрмінаў, асабліва назваў часцін мовы, сістэмы скланення і членаў сказа, з'яўляецца ў асноўным калькамі з іншых славянскіх моў, якія ў сваю чаргу ўзыходзяць да лацінскіх або грэчаскіх тэрмінаў. Параўн. бел. *назоўны склон* < укр. *називний відмінок*, руск. *именительный падеж* < лац. *nominativus* < грэч. *onomastike ptosis*; бел. *выказнік* < руск. *сказуемое*, польск. *orzeczenie* < лац. *praedicatum*, адпавядае грэч. *rhema*; бел. *правапіс* < укр. *правопис*, руск. *правописание* < грэч. *ortho graphia*; бел. *гортанны* < руск. *гортанный*, укр. *гортанный*, польск. *krtaniowy* < параўн. грэч. *larynx*.

13. 3 Мультылатэральная калька з нямецкай мовы

Некаторыя беларускія тэрміны можна растлумачыць унутрыславянскім (польскім, украінскім) пасрэдніцтвам пры калькаванні з нямецкай мовы, таму што яны маюць такую ж матывацыю наймення, як і некаторыя эквівалентныя нямецкія спецыяльныя выразы, што першапачаткова ўжываліся ў ненавуковых публікацыях і не тлумачацца тэрмінамі класічных моў. Развіццё польскай лінгвістычнай тэрміналогіі ў XIX стагоддзі адбывалася пад уплывам нямецкай мовы, тэрміналогія заходняга (галіцка-букавінскага) варыянта ўкраінскай літаратурнай мовы была пад уплывам польскай і нямецкай тэрміналогіі. Параўн. бел. *акалічнасьць* < польск. *okoliczność*; руск. *обстоятельство*, укр. *обставина*; бел. *дзеяслова* < укр. *дієслово*; бел. *прадметнік* < польск. *rzeczownik*; бел. *прымета/прыметнік* < польск. *przymiotnik*, укр. *прикметник* < нем. *Eigenschaftswort*.

13. 4. Білатэральная калька з нямецкай мовы

Некаторыя беларускія спецыяльныя выразы паводле сваёй структуры або семантыкі з'яўляюцца калькамі з нямецкай мовы. Параўн

бел. *націск*, руск., укр. *натиск*, польск. *nacisk* (параўн. эквівалентны тэрмін: руск. *ударение*, укр. *наголос*, польск. *akcent*).

12. Дэтэрміналагізацыя

Як вядома, тэрміны губляюць сваё лінгвістычнае значэнне, калі яны выкарыстоўваюцца ў агульна-літаратурнай мове ці ў вузкаспецыяльных кантэкстах іншых навуковых дысцыплін. У сваім тэрміналагічным значэнні былыя тэрміны замяняюцца новымі спецыяльнымі выразамі, якія адрозніваюцца ад былых тэрмінаў або асноўнай марфемай (марфемай асновы) і афіксальнымі элементамі, або толькі афіксамі. Тарашкевіч ужо сам дэтэрміналагаваў некаторыя тэрміны ў чацвёртым выданні сваёй граматыкі, якія ён у далейшым не ўнёс у пятае выданне: *частка* > *дапаможнік*, *прымета* > *прыметнік*, *злуч* > *злучнік*. З 1930-х гг. у выніку дзеяння розных унутраных і знешніх фактараў былі дэтэрміналагізаваны і іншыя беларускія лінгвістычныя тэрміны.

13. Калька

Вядома, што калька – працэс і вынік дакладнай структурнай копіі іншамовнага выразу, перакладу яго на родную мову. У выпадку шматслоўных тэрміналагічных канструкцый калька адрозніваецца або ўсімі членамі сінтагмы, або адным з членаў. Моўныя кантакты могуць прывесці да калек з адной або многіх моў, так што можна гаварыць аб білатэральных і мультылатэральных кальках. У граматыцы Тарашкевіча зафіксаваны шматлікія тэрміны як бі-/мультылатэральныя калькі з лацінскай, грэчаскай, нямецкай, рускай, польскай, украінскай і паралельна з іншых славянскіх моў. Беларускія спецыяльныя калькаваныя выразы можна разглядаць як семантычныя эквіваленты да рускіх, польскіх і ўкраінскіх тэрмінаў, якія ў сваю чаргу капіруюць тэрміны іншых моў (напрыклад, класічных) – г. зв. апасродкаваная калька, або як прамая калька з адпаведных моўных крыніц. Неабходна ўлічваць верагоднасць неапасродкаванага калькавання беларускіх тэрмінаў з класічных моў, паколькі Тарашкевіч з’яўляўся не толькі славістам, але і філолагам-класікам. Пасля вучобы ва ўніверсітэце ён працаваў дацэнтам лацінскай і грэчаскай мовы Петраградскага ўніверсітэта (1916–1918) і Мінскага педагагічнага інстытута (1919) (Германовіч, 1994, 559).

13.1. Славістычная мультылатэральная калька з латыні

Прыкладна 37 лінгвістычных тэрмінаў і асноўных абазначэнняў паняццяў моўнай сістэмы, выкарыстаных Тарашкевічам, можна ідэнтыфікаваць як калькі семантычна эквівалентных рускіх, польскіх, украінскіх спецыяльных выказаў, якія зноў жа ўзыходзяць да лацінскай тэрміналогіі: бел. *час прошлы* = польск. *czas przeszły*, руск. *прошедшее время*, укр. *минулий час* < lat. *praeteritum*; бел. *лад загадны* = руск. *повелительное наклонение*, укр. *наказовий спосіб*, польск. *tryb rozkazujący* < lat. *modus imperativus*; бел. *прыслоўе* = польск. *przysłówek*, укр. *прислівник*, руск. *наречие* < lat. *adverbium*. Канвергенцыя, што

ступінь, польск. *stopień wyższy, najwyższy* (але польск. *stopień równy*), параўн. руск. *положительная, сравнительная, превосходная степень*.

13.8. Калька з рускай мовы

Бел.: *будучы час* < руск. *будущее время*; бел. *даданы сказ* < руск. *придаточное предложение*, параўн. укр. *підрядне речення* польск. *zdanie podrzędne/poboczne*

14. Арыгінальныя беларускія неалагізмы

Тарашкевіч імкнўся пазбягаць дакладнага калькіравання (перакладу элемента за элементам) чужога тэрміна, таму што гэта магло б прывесці да семантычна і структурна незразумелага наймення. У такіх выпадках Тарашкевіч перадаваў сэнс іншамойнага тэрміна функцыянальна эквівалентным арыгінальным неалагізмам. Да ліку такіх самабытных беларускіх уваронняў можна аднесці наступныя тэрміны: бел. *дзеінік*, параўн. руск. *подлежащее*, укр. *підмет*, польск. *podmiot* (< лац. *subiectum*); бел. *незалежны сказ*, параўн. руск. *главное предложение*, укр. *головне речення*, польск. *zdanie główne*, бел. *даданая часьціна мовы/сказу*, параўн. руск. *второстепенный член предложения*, укр. *другорядний член речення*, польск. *drugorzędny składnik zdania*, бел. *зложана-залежны сказ*, параўн. руск. *сложно-подчиненное предложение*, укр. *складнопідрядне речення*, польск. *zdanie podrzędnie złożone*. Спецыфічны неалагізм – беларускі тэрмін *склон*, які не з’яўляецца ні агульнамоўным выразам, ні ўзнік як калька або запазычанне калькаванага значэння, а хутчэй за ўсё асацыяруецца з рускім *склонение*, паколькі ў гэтым выпадку прысутнічае канвергенцыя асновы абодвух тэрмінаў, і, акрамя гэтага, граматычнае значэнне ‘склон’ (‘падеж’) з’яўляецца субпаніяццем катэгорыі ‘скланенне’.

У розных месцах граматыкі Тарашкевіч асобна дэфініраваў і каменціраваў ужытыя тэрміны і тым самым знаёміў са сваім спосабам працы над тэрмінам. Прывядзем некаторыя паняццёвыя дэфініцыі дзейнік паказвае асобу або рэч, якая нешта дзее, або з якою нешта дзееца (Т., 1929, 39); слова, што азначае імя або назоў прадмету, называецца іменем прадметным, або прадметнікам (Т., 1929, 12), такія формы, як рабіць, пець і пад., называюцца неазначальнікам, яны «не азначаюць» ні часу, ні ліку, ні асобы, а толькі называюць само дзеянне ці стан прадмету (Т., 1929, 37); сказьнік паказвае, што ў сказе кажацца аб дзейніку, або што дзейнік дзеець ці што з ім дзеецца (Т., 1921, 57); выказьнік нешта выказвае аб дзейніку: што дзейнік робіць (дзее), або што з дзейнікам дзееца (Т., 1929, 39); тая нязвычайная часць слова, што стаіць паміж каранём і канчаткам, называецца устаўкай (Т., 1921, 44); пры вымове зычных гукаў чуваць зык, а ня голас (Т., 1921, 5).

15. Афіксальная дывергенцыя

Шматлікія семантычна эквівалентныя граматычныя тэрміны розных славянскіх моў маюць агульную словааснову, аднак розныя

бел. час прабудуч(н)ы < ням. *Vorzukunft*; бел. зык/зычны гук < ням. *Geräuschlaut*

13.5. Білатэральная калька са славянскіх моў

Некаторыя беларускія лінгвістычныя тэрміны выступаюць як калькі семантычна эквівалентных славянскіх спецыяльных выразаў, якія не з'яўляюцца перакладамі з класічных ці заходніх моў. Параўн. бел. *неазначальная форма/неазначальны лад дзеяслова* < укр. *неозначена форма дієслова*, руск. *неопределенная форма глагола* (параўн. польск. *bezokolicznik*).

Пры параўнанні беларускіх тэрмінаў са славянскімі эквівалентнымі адзінкамі іншым разам распазнаецца дывергенцная матывацыя наймення параўноўваемых лексем, што сведчыць аб розных лінгвістычных падставах і іншамоўных уплывах пры фарміраванні лінгвістычнай тэрміналогіі ў славянскіх мовах. Параўн. бел. *прыйма/прыменьнік* < укр. *прийменник*, польск. *przyimek*, руск. *предлог* < лац. *praepositio*, бел. *імя агульнае* < польск. *imię pospolite*, укр. *загальне ім'я*, руск. *нарицательное имя* < лац. *nomen appellativum*. Гэтыя розныя матывацыі наймення тэрмінаў дазваляюць дакладна дыферэнцыраваць беларускія калькі з польскай, рускай і ўкраінскай моў.

13.6. Калька з польскай мовы*

Наступныя беларускія спецыяльныя выразы можна разглядаць як калькі з польскіх тэрмінаў: бел. *пабочны сказ* < польск. *zdanie robocze*, руск. *придаточное предложение*; бел. *(не)самастойнае слова* < польск. *wyraz (nie)samodzielny*, руск. *знаменательное слово*, укр. *службове/неповнозначне слово*; бел. *асноўная часціца* ка-зу < польск. *podstawowy składnik zdania* параўн. руск. *главный член предложения*; бел. *моўныя прылады* < польск. *narzędzia mowy* (канец XIX ст.) параўн. руск. *речевые органы*, укр. *мовний апарат*; бел. *галасавыя струны* < польск. *struny głosowe* (канец XIX ст.) параўн. руск. *голосовые связки*, укр. *голосові зв'язки*; бел. *чужаземнае слова* < польск. *wyraz cudzoziemski* (канец XIX ст.), параўн. руск. *иностранное слово*, укр. *іноземне слово*

13.7. Калька з украінскай мовы

Матывацыя наймення некаторых беларускіх тэрмінаў дае магчымасць лічыць, што яны ўзыходзяць да ўкраінскіх, а не да рускіх і польскіх узораў. Параўн. бел. *залежны сказ* < укр. *залежне речення*, параўн. руск. *придаточное предложение*, польск. *zdanie robocze*; бел. *дзеяслоўная прымета/дзеяпрыметнік* < укр. *дієприкметник*, параўн. руск. *причастие*, польск. *imiesłów*, бел. *дзеяслоўнае прыслоўе/дзеяпрыслоўе* < укр. *дієприслівник*, параўн. руск. *депричастие*, польск. *imiesłów przysłówkowy*; бел. *ступень звычайная, вышэйшая, найвышэйшая* < укр. *звичайний, вищий, найвищий*

* Паланізмы ў граматыцы Тарашкевіча найбольш падрабязна пададзены ў працы Г. Бідэра (2005)

17. Дывергентныя працэсы суфіксацыі

У процілегласць вышэйназваным канвергентным працэсам суфіксацыі назоўнікаў таксама назіраюцца дывергентныя працэсы суфіксацыі сярод прыметнікаў, калі адбываецца замена пэўных рускіх дзеяпрыметнікаў і словаўтваральных элементаў беларускімі суфіксамі прыметнікаў, таму што адпаведныя рускія моўныя элементы не з'яўляюцца тыповымі для беларускай літаратурнай мовы. Беларускія аддзяяслоўныя прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса *-ны* замяняюць рускія пасіўныя дзеяпрыметнікі тыпу *читаемый*: бел. *скланяны*, руск. *склоняемый*; бел. *(ня)зьменнае слова*, руск. *(не)изменяемое слово*. Гэтаму беларускаму працэсу словаўтварэння даволі часта адпавядаюць канвергентныя феномены ў польскай і ўкраінскай тэрміналогіі: параўн. польск. *wyraz (nie)odmienny*, укр. *(не)відмінюване слово*. Тэрмін *будучы час* (1921) Тарашкевіч замяняў беларусізаванай формай *будучны час* (1929). Усе без выключэння дзаягентыўныя рускія ўтварэнні, вытворныя з суфіксам *-тель-* (яны выкарыстоўваюцца пры намінацыі склонаў), маюць беларускія эквіваленты, утвораныя пры дапамозе ад'ектыўных суфіксаў *-ны-* і *-альны*. Параўн. бел. *назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, клічны* *склон* і адпаведныя руск. *именительный, родительный, дательный, винительный, творительный, звательный* *падеж*. Беларускім назвам склонаў адпавядаюць лексічна- і суфіксальна-канвергентныя ўкраінскія тэрміны (*називний, родовий, давальний, кличний відмінок*), польскія эквіваленты з'яўляюцца вытворнымі дэрыватамі з суфіксамі *-nik* і *-acz* (*mianownik, dopełniacz, celownik, wołacz* і г. д.). Акрамя абазначэння склонаў, выяўляюцца таксама некаторыя іншыя дэрывацыйныя тэрміны з суфіксамі *-ны-* і *-альны-*, якім адпавядаюць рускія дэрываты з суфіксальным комплексам *-тель-ный*: бел. *загадны лад*, руск. *повелительное наклонение*; бел. *памяншальны*, руск. *уменьшительный*, бел. *павялічальны*, руск. *увеличительный* (параўн. укр. тэрміны *наказовий спосіб, зменшувальний, збільшувальний*, структуру якіх нагадвае беларускія тэрміны).

18. Кампазіцыя

Кампазіцыя пры ўтварэнні беларускіх тэрмінаў істотнага значэння не мае. Толькі некалькі складаных тэрмінаў узніклі на аснове іншамоўных (ўкраінскіх, польскіх) назваў. Напрыклад, *правапіс, дзеяслова, дзеяпрыметнік, шматскладовы, чужаслоў*.

19. Ад'ектыўныя суфіксальныя тэрміны

У граматыцы Тарашкевіча сустракаюцца не толькі субстантыўныя тэрміны, але і ад'ектыўныя адзінкі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ны*, *-альны*, *-овы*, *-лы*. Суфікс *-ны* далучаецца да іменных і дзеяслоўных базісных асноў: *дзеяслоўны, прыметны, іменны, прыслоўны, зменны, адмоўны, умоўны, загадны, абвешчаны, галосны, зычны, назоўны, родны, творны, месны, клічны*. Суфіксы *-альны* і *-лы* далучаюцца толькі да дзеяслоўных асноў: *абвешчальны, пыталны,*

словаўтваральныя афіксы. Афіксальная дыферэнцыяцыя можа адносіцца да вузкаспецыяльных найменняў аднаго ці многіх слоў (сінтагмы розных тыпаў). Па прычыне частай канвергенцыі асновы многіх усходнеславянскіх і польскіх лексічных адзінак (гл. главу аб інтэрлексемах) павінна адбывацца размежаванне беларускіх тэрмінаў ад эквівалентных спецыяльных выразаў суседніх моў, найперш на словаўтваральным узроўні праз афіксальную (прэфіксальную і суфіксальную) дыферэнцыяцыю назоўніка або, як мінімум, члена сінтагмы. Параўн. бел. *выказьнік*, руск. *сказуемое*; бел. *ступень прыраўнаваньня*, руск. *степень сравнения*, укр. *ступінь порівняння*, польск. *stopień porównania*; бел. *знак прыпынку*, руск. *знак препинания*; бел. *паказальны займеньнік*, руск. *указательное местоимение*, укр. *вказівний займенник*, польск. *wskazujący zaimek*; бел. *памыняшальная ўстаўка*, руск. *уменьшительный суффикс*, укр. *зменшений/зменшувальний суфікс*. Сістэматычнае афіксальнае размежаванне беларускіх тэрмінаў ад суседніх славянскіх моў было б, аднак, наўрад ці магчымым, таму што ў параўноўваемых мовах прадстаўлены амаль ідэнтычны інвентар словаўтваральных афіксаў, таму афіксальная дыферэнцыяцыя часцей магчыма толькі ў адносінах да адной або іншых славянскіх моў, або ў дачыненні да прэфіксацыі ці суфіксацыі. Прыклады прэфіксацыі: бел. *зьмена/замена*, польск. *odmiana*, укр. *відміна*; бел. *націск*, польск. *przycisk*; бел. *злучнік*, укр. *сполучник*; бел. *пасрэднік*, польск. *średnik*. Прыклады суфіксальнай дывергенцыі: бел. *канчатак*, рус. *окончание*, укр. *закінчення*, польск. *zakończenie/końcówka*; бел. *лік*, польск. *liczba*; бел. *прыслоўе*, польск. *przysłówek*, укр. *прислівник*, бел. *акалічасьць*, польск. *okolicznik*; бел. *імя собскае/прадметнік собскі*, рус. *имя собственное*; бел. *прыдаханьне*, укр. *придыхь*, польск. *przydech*.

16. Канвергентныя працэсы суфіксацыі

Нельга не адзначыць, што пры утварэнні беларускіх граматычных неалагізмаў ізўняе словаўтваральныя мэдэлі былі асабліва прадуктыўнымі, найперш з польскай і ўкраінскай тэрміналогіі. Аўтары беларускай тэрміналогіі для дэрывацыі тэрмінаў асабліва часта выкарыстоўвалі суфікс *-нік*, які спалучаўся з вербальнымі і іменнымі асновамі і быў прадуктыўным таксама ў польскай і ўкраінскай тэрміналогіі; у рускай тэрміналогіі ён такога значэння не меў. Параўн. наступныя беларускія вытворныя словы з суфіксам *-нік* і яго польска-ўкраінскія паралелі: бел. *дзеяпрыкметнік* = укр. *дієприкметник*, бел. *клічнік* = польск. *wykrzyknik*; бел. *лічэбнік* = польск. *liczebnik*, укр. *числівник*; бел. *неазначальнік* = польск. *bezokolicznik*; бел. *пасрэднік* = польск. *średnik*; бел. *працяжнік* = польск. *myślnik*; бел. *прыметнік* = укр. *прикметник*; бел. *займеньнік* – укр. *займенник*; бел. *злучнік* = укр. *сполучник*, польск. *spójnik*. Арыгінальныя беларускія дэрываты гэтага тыпу, якія не маюць ніякіх паралелей у параўноўваемых славянскіх мовах, наступныя: *дзейнік*, *сказьнік/выказьнік*, *пытальнік*.

славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі (Прага, 1977–1979) паказвае, што відазмянілася 51 тэрміналагічная адзінка. Частка ўжываемых у наш час тэрмінаў была ўжо прыведзена Тарашкевічам у пятым выданні граматыкі як адзіныя ці альтэрнатыўныя тэрміны. Большасць змен на працягу 1921–1977 гг. адбывалася пры намінацыі марфалагічных адзінак, сінтаксіса і пунктуацыі. Наадварот, толькі некаторыя змены адбыліся пры абазначэнні фанетычных і граматычных катэгорый. Тэрміналагічныя змены пятага выдання граматыкі Тарашкевіча да 1977 г. датычацца 52 тэрмінаадзінак. Многія дублеты, выкарыстаныя Тарашкевічам у выданні 1929 г. у *Слоўніку славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі* не прадстаўлены. У цэлым з 328 тэрміналагічных адзінак з двух выданняў граматыкі Тарашкевіча ў наш час выкарыстоўваецца толькі 205.

Тэрміналагічныя змены з 1921 або 1929 да 1977 гг. вызначаюцца шматстайнасцю: замена ўласнабеларускіх тэрмінаў інтэрнацыяналізмамі (*неазначальнік* > *інфінітыў*), замена беларускіх тэрмінаў запазычаннямі з рускай мовы (*сычачы* > *свісцячы*), і, наадварот, выцясненне рускіх запазычанняў беларуска-ўкраінскімі запазычаннямі (*чарадаваньне* > *чаргаванне*), замена аднаго беларускага тэрміна другім беларускім тэрмінам (*дзеіны стан* > *незалежны стан*), дэ-тэрміналагізацыя каля 15 тэрміналагічных адзінак (*выгавар* > *вымова*), выцясненне польскіх калек рускімі калькамі (*самастойнае слова* > *знамянальнае слова*), хістанні ў семантыцы (*прыдыханьне*), канкурэнцыя беларускіх ад'ектыўных суфіксаў (*скланяны* > *скланяльны*), замена рускіх дзеепрыметнікаў беларускімі прыметнікамі (*ацвярдзеўшы* > *зацвярдзелы*), уніфікацыя ўтварэння дзеепрыметнікаў залежнага стану (*падоўжны* > *падоўжаны*). У некаторых тэрмінах змянялася месца націску (*радоў* замест *родаў*; *выгаварваць* замест *выгавораць*). Нарэшце, нельга не адзначыць арфаграфічныя адрозненні ў перыяд паміж 1929 і 1977 гг. Арфаграфічныя змены датычацца акання (*дзеяпрыметнік* > *дзеепрыметнік*), графічная перадача рэгрэсіўнай палаталізацыйнай асіміляцыі (*займеньнік* > *займеннік*), перадача сярэдне-еўрапейскага плаўнага [л] (*этымолёгія* > *этымалогія*), неабазначэнне дысіміляцыі зячых гукаў (*мяккі* > *мяккі*), спрашчэнне збегу зычных *стн* > *сн* (*абвестны/лад/* > *аввесны/лад/*).

24. Вывады

Развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ў 1920-х гг. – вынік інтэнсіўнага ўзаемадзеяння тэрміналагічных сістэм славянскіх і неславянскіх моў. Фарміраванне беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі – шматстайны канвергентны і дыферэнцыяльны феномен моўных кантактаў, якія ахопліваюць усе ўзроўні моўнай сістэмы.

Літаратура

Bieder, H. Polsko-białoruski kontakt językowy w zakresie terminologii językoznawczej (na materiale *Беларуская граматыка для школ* Bronisława Taraszkiewicza) / H. Bieder. // *Acta Albarruthenica*. 5; пад. рэд. М. Хаўстовіча [і інш.]. – Мінск, 2005. – С. 203–211. – (2005)

вінавальны, давальны; акасьцянены, прашы. Суфікс -овы ўтварае дэсубстантыў: асабовы.

20. Дэрываты, кампазіты, сінтагмы

У пятым выданні сваёй граматыкі Тарашкевіч даволі часта прыводзіць тэрміналагічныя сінтагмы (шматслоўныя тэрміналагічныя канструкцыі) і сямантычна эквівалентныя дэрываты або кампазіты (аднаслоўныя ўтварэнні) як канкурыруючыя дублеты і, уласна кажучы, дае магчымасць моўнай практыцы вырашыць пытанне выбару таго ці іншага тэрміна: *імя прадметнае* або *прадметнік*, *імя прыметнае* або *прыметнік*, *злучнае слова* або *злучнік*, *дзеяслоўны прыметнік* або *дзеяпрыметнік*. Мадэль беларускіх тэрміналагічных сінтагм была звычайна роўнай або падобнай рускім эквівалентам (тыпу *имя существительное*), узорам для беларускіх тэрміналагічных дэрывагаў была польска-ўкраінская мадэль (тыпу польск. *czeczownik*, укр. *іменник*). Выключэнне з гэтага правіла ўтвараюць назвы склонаў, якія маюць у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах структуры сінтагмы, а ў польскай мове – дэрывацыйную структуру. Некаторыя суфіксальныя мадэлі таксама дамінавалі ў беларускім тэрмінаўтварэнні, выцесніўшы многія замежныя эквівалентныя сінтагмы: параўн бел *пытальнік*, руск *восклицательный знак*, укр *окличний знак*, польск *znak zapytania*.

21. Постпазіцыйныя ад'ектывы

Беларускія шматкампанентныя канструкцыі тыпу ад'ектыў і субстантыў у выданнях граматыкі Тарашкевіча маюць не толькі прагназуемая прэпазіцыйныя канструкцыі слоў з ад'ектывам (тыпу *множны лік*), але і нярэдка постпазіцыйнае размяшчэнне залежнага члена сінтагмы (*лік множны, час будучы, лічэбнік зборны*), якое, верагодна, можна ацэньваць як сінтаксічны паланізм. У польскай мове ў асноўным распаўсюджана прэпазіцыйнае і постпазіцыйнае размяшчэнне атрыбутыўнага ад'ектыва. Ад'ектыў асабліва часта ў постпазіцыйным становішчы, калі беларускі тэрмін з'яўляецца калькай польскага тэрміна (бел. *час прашы* < польск. *czas przeszły*).

22. Марфалагічныя пытанні

На матэрыяле двух даследаваных выданняў граматыкі Тарашкевіча не выяўлены колькі-небудзь значныя асаблівасці ў галіне марфалогіі, выключэнне складаюць толькі хістанні ў граматычным родзе і пры ўтварэнні дзеяслоўных форм. Параўн.: *дзеяслоў* (1921), па аналогіі да бел. *чужаслоў*, або польск. *imiesłow* > *дзеяслова* (1929) – ніякі род па аналогіі да ўкр. *дієслово*; другі асцяна імперфектывізацыя прызфасальных дзеясловаў: *выгаварваць/выгаварываць*.

23. Заклучэнне.

Тэрміналагічныя змены з 1921 па 1977 гг.

Параўнанне тэрмінаў, выкарыстаных Тарашкевічам у чацвёртым выданні сваёй граматыкі (1921), з беларускай часткай *Слоўніка*

- Красней, В. П. Беларускія лінгвістычныя тэрміны пачатку XX ст. / В. П. Красней // *Лексікалогія і граматыка* – Мінск, 1969 – С. 17–25. – (1969b)
- Плотнікава, Ю. Сродкі і крыніцы фармавання беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі 20-х гадоў / Ю. Плотнікава // *Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі (4–6 мая 1994 г., г. Мінск)*. – Мінск, 1995. – С. 73–78. – (1995)
- Шакун, Л. М. «Беларуская граматыка для школ» Б. А. Тарашкевіча / Л. М. Шакун // *Беларуская мова. Энцыклапедыя*. – Мінск, 1994. – С. 81–82. – (1994)
- Шакун, Л. М. (1995): Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л. М. Шакун. – Мінск, 1995. – (1995)
- Яновіч, А. Б. А. Тарашкевіч – мовавед. Да 90-годдзя з дня нараджэння / А. Б. Яновіч // *Беларуская лінгвістыка*. – Вып. 21. – Мінск, 1982. – С. 11–17 – (1982).

(Zeit – Ort – Erinnerung. Slawistische Erkundungen aus sprach-, literatur- und kulturwissenschaftlicher Perspektive // Festschrift für Ingeborg Ohnheiser und Christine Engel zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Eva Binder, Wolfgang Stadler und Helmut Weinberger. – Innsbruck, 2006. – S. 343–365)

- Fuchsbauer, J. Die Entwicklung der grammatischen Terminologie des Russischen. Von den kirchenslawischen Anfängen bis zu Lomonosov / J. Fuchsbauer. – Diplomarbeit. – Universität Wien, 2004. – (2004)
- Gruszczyński, W. Słownik gramatyki języka polskiego / W. Gruszczyński, J. Bralczyk. – Warszawa, 2002. – (2002)
- Gutschmidt, K. Хто налісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? / K. Gutschmidt // *Prace Filologiczne*. – Т. XLIV. – Warszawa, 1999. – № 193–199. – (1999)
- Slovník slovanské lingvistické terminologie / red. A. Jedlička. – Т. I–II. – Praha 1977–1979.

Антанюк, Л. А. Развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі і праблемы яе ўпарадкавання / Л. А. Антанюк, М. В. Бірыла // *Славянская лингвистическая терминология*. – Киев, 1984. С. 5–15. – (1984).

Антанюк, Л. А. Тэрміналогія / Л. А. Антанюк // *Беларуская мова: энцыклапедыя*. – Мінск, 1994. – С. 568–570. – (1994)

Антанюк, Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія / Л. А. Антанюк. – Мінск, 2002. – (2002)

Власов, А. В. Терминология морфологии и словообразования в современных белорусском и русском языках. Деривационная структура и система терминов / А. В. Власов – АКД. – Минск, 1998. – (1998)

Гвоздович, Г. А. (1984): К типологии грамматической терминологии русского и белорусского языков / Г. А. Гвоздович // *Особенности функционирования русского языка в Белоруссии*. – Минск, 1984. – С. 18–29. – (1984)

Гвоздович, Г. А. Русская и белорусская грамматическая терминология / Г. А. Гвоздович. – Минск, 1985. – (1985a)

Гвоздович, Г. А. Типологические сходства и различия русской и белорусской грамматической терминологии / Г. А. Гвоздович // *Сравнительно-исторические и типологические аспекты изучения русского языка в Белоруссии*. – Минск, 1985. С. 32–38. – (1985b)

Гвоздович, Г. А. Истоки, структура и функционирование грамматических терминов русского и белорусского языков / Г. А. Гвоздович. – АКД. – Минск, 1986. – (1986)

Германовіч, І. К. Тарашкевіч Браніслаў Адамавіч / І. К. Германовіч // *Беларуская мова. Энцыклапедыя*. Мінск, 1994. – С. 558–559. – (1994)

Дарафеева, Ю. Б. Асноўныя крыніцы беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі 20-х гадоў XX ст. / Ю. Б. Дарафеева // *Вестник БДУ*. – Серия 4. – № 1. – Минск, 1997. – С. 30–32. – (1997)

Запрудскі, С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выплоацыі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады / С. Запрудскі // *Studia Slavica Hungarica*. – Т. 50. – F. 1–2. Budapest, 2005. С. 157–167.

Красней, В. П. Белорусская филологическая терминология начала XX в. / В. П. Красней. – АКД. – Минск, 1969. – (1969a)

- беларускай літаратурнай мовы: тэндэнцыі русіфікацыі і беларусіфікацыі] // Ohnhelser I. (Hrsg.). Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart. – Innsbruck, 1996. – S. 115–128.
15. Zur Diskriminierung der weißrussischen Sprache in der Republik Weißrußland [Да пытання аб дыскрымінацыі беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь] // Die slawischen Sprachen. Bd. 50. – Salzburg, 1996. – S. 67–125.
 16. Развіццё аўстрыйскай беларусістыкі ў 1990-я гады // Кантакты і дыялогі. – Мінск, 1997. – № 3. – С. 9–12.
 17. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун (рэд.). Беларусіка = Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогі і сінтэзы. Ч. 2. / рэд. У. Конан, А. Мальдзіс, Г. Цыхун. – Мінск: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – С. 112–18.
 18. Das Weißrussische [Беларуская мова] // P. Rehder (Hrsg.). Einführung in die slawischen Sprachen. – Darnstadt, 1998. – S. 110–125.
 19. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы міжнароднага навуковага канферэнса (22–24 кастрычніка 1997 г., г. Мінск); адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч, Л. І. Сямешка. – Мінск: ВЦ БДУ, 1998. – С. 5–9. (Тое ж: Роднае слова. – 2001. – № 9. – С. 32–35.)
 20. Die weissrussische Standardsprache am Ende des 20. Jahrhunderts [Беларуская літаратурная мова ў канцы XX стагоддзя] // L. Zubatow (Hrsg.). Sprachwandel in der Slavia. Die slawischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Teil 2. – Frankfurt am Main etc., 2000. – S. 653–664.
 21. Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі // Язык и социум: матер. III міжнароднага навуковага канферэнса (4–5 снежня 1998 г., г. Мінск). – Мінск: ВЦ БДУ, 2000. – С. 26–32.
 22. Kognition, Ethnie und Sprache in Weißrußland im 20. Jahrhundert [Рэлігія, этнас і мова ў Беларусі ў 20 стагоддзі] // Zeitschrift für Slawistik. Bd. 45 (2000) 2. – S. 200–214.
 23. Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode [Развіццё норм усходнеславянскіх літаратурных моў у паслясавецкі перыяд] // Wiener Slawistischer Almanach 52. – Wien, 2003. – S. 19–35.
 24. Polsko-białoruski kontakt językowy w zakresie terminologii językoznawczej (na materiale Беларускай граматыкі для школ Браніслава Тарашкевіча) // Acta Albaruthenica. T. 5. / пад рэд. М. Хаўстоўіча, А. Баршчэўскага і С. Запрудскага. – Мінск: Права і эканоміка, 2005. – С. 203–211.
 25. Die sprachwissenschaftliche Terminologie in Branislaw Taraszkewičs Belaruskaja hramatyka dla škol (Wilna, 1918) [Мовазнаўчая тэрміналогія ў «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918)] // Zeit – Ort – Erinnerung. Slawistische Erkundungen aus sprach-, literatur- und kulturwissenschaftlicher Perspektive // Festschrift für Ingeborg Ohnheiser und Christine Engel

ПРАЦЫ ГЕРМАНА БІДЭРА, ПРЫСВЕЧАНЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

1. Das Litauische Statut von 1529: Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der Altweissrussischen Rechtsprache [Літоўскі Статут 1529 года: Заўвагі адносна гістарычнага правапісу і фанетыкі старабеларускай юрыдычнай мовы] // Wiener Slawistisches Jahrbuch, 1973. – Bd 18.
2. Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in Altweissrussischen Sprachdenkmälern aus der Sicht der deutschen historischen Morphologie [Марфалагічная адаптацыя нямецкіх назоваў у старабеларускіх моўных помніках з пункту гледжання нямецкай гістарычнай марфалогіі] // The Journal of Byelorussian Studies. – London, 1978. – Vol. 4. – Nr. 2.
3. Die Erste und Zweite Wiedergeburt der weißrussischen Sprache und Kultur [Першае і другое адраджэнне беларускай мовы і культуры] // I. Bieder, A. Woldan (Hrsg.) Georg Mayer zum int 60. Geburtstag. – München, 1991. – S. 405–451.
4. Нямецкамоўная Еўропа і Беларусь // Культура. – 1992. – № 17.
5. Die gegenwärtige sprach- und kulturpolitische Entwicklung in Weissrussland [Сучаснае моўнае і культурна-палітычнае развіццё ў Беларусі] // Die Welt der Slaven T. XXXVII. – H.1–2. – München, 1992. – S. 142–168.
6. Языковая сітуацыя ў Беларусі // Opera Slavica. – Rocnik III. – Číslo 2. – Brno, 1993. – S. 1–10.
7. Беларусь была прабелам. [Інтэрв'ю] // ЛіМ. – 1994. – 7 кастрычніка.
8. Моўная сітуацыя ў Беларусі // Наша слова. – 1995. – 16, 23, 30 жніўня.
9. Sprachenpolitische Tendenzen in Weissrussland [Моўна-палітычныя тэндэнцыі ў Беларусі] // R. Wodak, R. de Cillia (Hrsg.). Sprachenpolitik in Mittel- und Osteuropa. – Wien, 1995. – S. 29–35.
10. Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Веснік БДУ. – Серыя IV. – 1995. – № 2. – С. 19–22.
11. Perspektiven der weißrussischen Standartsprache. *Russifizierung oder Weissrussifizierung der Sprachnormen?* [Перспектывы беларускай літаратурнай мовы. Русіфікацыя або беларусізацыя моўных нормаў?] // Die slawischen Sprachen. Bd. 44. – Salzburg, 1995. – S. 25–34.
12. Soziolinguistische Aspekte der weißrussischen Sprache [Сацыялінгвістычныя аспекты беларускай мовы] // Zeitschrift für Slawistik. Bd. 40. q. 4. – Berlin, 1995. – S. 398–414.
13. Tendencje rozwojowe norm białoruskiego języka literackiego: rusyfikacja, polonizacja czy białorutenizacja? [Тэндэнцыі развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы: русіфікацыя, паланізацыя ці беларусіфікацыя?] // Acta Polono-Ruthenica I. – Olsztyn, 1996. – S. 301–308.
14. Normprobleme der weißrussischen Standartsprache: Tendenzen der Russifizierung und Weissrussifizierung [Праблемы нормаў

<i>Прадмова</i>	3
<i>«Беларусь была белай плямай...»</i>	5

ДАДАТАК
(выбраныя працы Германа Бідэра)

<i>Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння</i>	11
<i>Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы</i>	18
<i>Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі</i>	25
<i>Мовазнаўчая тэрміналогія ў «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918)</i>	31
<i>Працы Германа Бідэра, прысвечаныя беларускай мове</i>	50

zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Eva Binder, Wolfgang Stadler und Helmut Weinberger. – Innsbruck, 2006. – S. 343–365.

26. Sprachwissenschaftliche Weissrussistik in Österreich-Ungarn [Мовазнаўчая беларусістыка ў Аўстра-Венгрыі] // *Germanoslavica. Zeitschrift für germano-slawische Studien*, 2006. – № 1–2. – S. 65–84.
27. Беларуская лінгвістычная тэрміналогія 1920-х гадоў: Праблема моўных кантактаў // *Мова-літаратура-культура: матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Л. М. Шакуна)*, (16–17 лістапада 2006 г., г. Мінск). – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 281–286.
28. Terminologische Probleme der Satzklassifikation in der frühen weissrussischen Grammatikschreibung [Тэрміналагічныя праблемы класіфікацыі сказаў у ранняй беларускай граматыкаграфіі] // *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі*. – Мінск: Лімарыус, 2007. – С. 328–341.

Навукова-папулярнае выданне

Прыгодзіч Мікалай Рыгоравіч
Прыгодзіч Алена Аляксандраўна

**ГЕРМАН БІДЭР
ЯК ДАСЛЕДЧЫК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Рэдактар Т. А. Фалалеева
Камп'ютэрная вёрстка У. У. Фалалееў

Падпісана ў друк 28.12.2007. Фармат 60х84/16. Папера афсетная.
Гарнітура Pragmatica. Друк лічбавы.
Ум. друк. арк. 3,15 Ул.-выд. арк. 3,08 Тыраж 50 экз. Заказ 263

Прыватнае вытворчае ўнітарнае прадпрыемства «Паркус плюс»
ЛІ № 02330/0131592 ад 28.07.2005
220023, Мінск, вул. Філімонава, 69-105

Надрукавана ў тыпаграфіі ТАА «ТМ АРГА-ГРАФІКС»
ЛП № 02330/0056843 ад 30.04.2004
220026, Мінск, вул. Жылуновіча, 15